

İSLAMİ İLİMLER ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

THE JOURNAL OF ISLAMIC SCIENCES RESEARCHES

ISSN: 2587-1757

e-ISSN: 2822-6860

Sayı/Issue: 14 (Aralık/December 2023)

İslami İlimler Araştırmaları Dergisi

The Journal of Islamic Sciences Researches

Sayı/Issue: 14

Aralık/December 2023

ISSN: 2587-1757

e-ISSN: 2822-6860

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/iiad>

İmtiyaz Sahibi/Owner

Adıyaman Üniversitesi Adına

On Behalf of Adıyaman University

Prof. Dr. Mehmet Kelleř (Rektör/Rector)

Sorumlu Müdürü/Responsible Manager

Adıyaman Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Adına

On Behalf of Adıyaman University Faculty of Islamic Studies

Prof. Dr. Hamdi Gündoğar

(Dekan/Dean)

Baş Editör/Editör in Chef

Doç. Dr. Mehmet Sait Uzundağ
(Adıyaman Üniversitesi)
muzundag@adiyaman.edu.tr

Editör Kurulu/Editor Board

Doç. Dr. Güven Ağırkaya
(Adıyaman Üniversitesi)
gagirkaya@adiyaman.edu.tr

Dr. Öğr. Üyesi Hilmi Kemal Altun
(Adıyaman Üniversitesi)
kaltun@adiyaman.edu.tr

Arş. Gör. Emine Merve Aytekin
(Adıyaman Üniversitesi)
eyaytekin@adiyaman.edu.tr

Yazım ve Dil Editörleri

Arş. Gör. İkbâl Ekinci
(Adıyaman Üniversitesi)
mekinci@adiyaman.edu.tr

Arş. Gör. Ferhat Koçyiğit
(Adıyaman Üniversitesi)
fkocyiigit@adiyaman.edu.tr

Alan Editörleri

Doç. Dr. M. Sait Uzundağ/Adıyaman Üniversitesi, Hadis Anabilim Dalı muzundag@adiyaman.edu.tr

Doç. Dr. Güven Ağırkaya/Adıyaman Üniversitesi, Tefsir Anabilim Dalı gagirkaya@adiyaman.edu.tr

Doç. Dr. Zeliha Öteleş Öner /Adıyaman Üniversitesi, Tasavvuf Anabilim Dalı

zoteles@adiyaman.edu.tr

Doç. Dr. Hamit Aktürk/Adıyaman Üniversitesi, Din Sosyolojisi Anabilim Dalı hakturk@adiyaman.edu.tr

Dr. Sait Polat/ Din Felsefesi Anabilim Dalı saitpolat0202@gmail.com

Dr. Öğr. Üyesi Hasan Maçın/ Adıyaman Üniversitesi, İslam Hukuku Anabilim Dalı hmacin@adiyaman.edu.tr

Dr. Öğr. Üyesi Hilmi Kemal Altun/Adıyaman Üniversitesi, Kelam ve İslam Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalı kaltun@adiyaman.edu.tr

Dr. Öğr. Üyesi. Cengiz Parlak/Adıyaman Üniversitesi, Arap Dili ve Belagati Anabilim Dalı cparlak@adiyaman.edu.tr

Dr. Mesut Avcı/İslam Tarihi Anabilim Dalı mesut0499@hotmail.com

Yabancı Dil Editörleri/Foreign Language Editor

Doç. Dr. Naif Yaşar (İngilizce)

(Adıyaman Üniversitesi)

nyasar@adiyaman.edu.tr

Öğr. Gör. Sultan Duran Gürbüz (Arapça)

(Adıyaman Üniversitesi)

sultanduran@adiyaman.edu.tr

Yayın Kurulu/Editorial Board

Prof. Dr. Muhammed Casim es-Sâturî/el-Enbâr Üniversitesi, Irak

Prof. Dr. Muhammed Teysir Heyacne/Urduniyye Üniversitesi, Ürdün

Prof. Dr. Süleyman Akkuş/Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Prof. Dr. Seyit Avcı/Selçuk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi

Prof. Dr. Abdullah Çolak/Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Prof. Dr. Abdülgaffar Aslan/Celal Bayar Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Prof. Dr. İbrahim Emiroğlu/Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Prof. Dr. İlyas Çelebi/29 Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Prof. Dr. Saffet Köse/Katip Çelebi Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi

Prof. Dr. İsmail Taş/Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Prof. Dr. Süleyman Toprak/Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Prof. Dr. Hüseyin Güneş/Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Danışma Kurulu/Advisory Board

Prof. Dr. Adil Abdulmecid İlvi (Aden Üniversitesi, Yemen)
Prof. Dr. Adnan Mustafa Hatatba (Yermük Üniversitesi, Ürdün)
Prof. Dr. Ali b. İbrahim el-Hamd en-Nemle (Muhammed b. Suud el-İslamiyye Üniversitesi, Arabistan)
Prof. Dr. Yusuf Selame (el-Akademiyye Üniversitesi el-Arabiyye/Danimarka)
Prof. Dr. Şanim Kaddari el-Hemed (Tikrit Üniversitesi, Irak)
Prof. Dr. Cemalettin Erdemci (Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi)
Prof. Dr. Fatih Toktaş (Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi)
Prof. Dr. Mehmet Birsin (İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi)
Prof. Dr. Necdet Durak (Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi)
Doç Dr. Mesut Kaya (Medeniyet Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi)

Hakem Kurulu/Referee Board

İslami İlimler Araştırmaları Dergisi, en az iki hakemin görev aldığı çift taraflı kör hakemlik sistemi kullanmaktadır. Hakem isimleri gizli tutulmakta ve yayımlanmamaktadır.

The Journal of Islamic Sciences Researches uses double-blind review fulfilled by at least two reviewers. Referee names are kept confidential and not published.

İletişim Adresi/Official Contact

Adıyaman Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi
Merkez Külliyesi, Altınşehir Kampüsü, Atatürk Bulvarı No:1, 02040
Merkez/Adıyaman
Tel: 0416 290 12 93 e-posta: iiadeditor@adiyaman.edu.tr

Dizinler/Indexing

İSAM (Kabul Tarihi: 2017)
SOBIAD (Kabul Tarihi: 2021)

SOBIAD

TÜRKİYE DİYANET VAKFI
İSLAM ARAŞTIRMALARI MERKEZİ
İSAM.
TÜRKİYE DİYANET FOUNDATION
CENTRE FOR ISLAMIC STUDIES
مركز الدراسات الإسلامية
وقف الديانة التركي

DergiPark
AKADEMİK

İslami İlimler Araştırmaları Dergisi, editöryal süreçlerini TÜBİTAK ULAKBİM çatısı altında hizmet veren DergiPark elektronik platformu üzerinden yürütmekte ve sadece online yayın yapmaktadır.

- ❖ İslami İlimler Araştırmaları Dergisi, Adıyaman Üniversitesi tarafından yayımlanmaktadır. *The Journal of Islamic Sciences Researches is published by Adıyaman University, Adıyaman/TÜRKİYE.*
- ❖ İslami İlimler Araştırmaları Dergisi, yılda iki kez yayımlanan (Haziran- Aralık) hakemli ve ulusal akademik bir dergidir. *The Journal of Islamic Sciences Researches is a peer-reviewed and national academic journal issued twice a year (15 June-15 December).*
- ❖ İslami İlimler Araştırmaları Dergisi; Din alanı başta olmak üzere Sosyal ve Beşerî Bilimler alanlarında yapılan akademik çalışmalarını yayımlar. *The Journal of Islamic Sciences Researches; publishes academic studies primarily in the field of Religion, Social and Humanities Sciences.*
- ❖ İslami İlimler Araştırmaları Dergisi, makale değerlendirme ve yayın süreci için herhangi bir ücret talep etmez. *The Journal of Islamic Sciences Researches, does not charge any article submission, processing charges, and printing charges from the authors.*
- ❖ Gönderilen makaleler, en az iki hakem tarafından çift taraflı kör hakemlik değerlendirmesine tabi tutulur. *The Journal of Islamic Sciences Researches uses double-blind review fulfilled by at least two reviewers.*
- ❖ Yazarlar dergide yayımlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır. *Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.*
- ❖ Yazım kuralları için: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iad/writing-rules>

İçindekiler/Contents

❖ Araştırma Makaleleri/Research Article

Eyüp İnce 1-18

Tasavvufun Doğuşundaki Tarihi Arka Plan

The Historical Background of the Birth of Sūfism

Hamdi Gündoğar 19-28

Deistik Tanrı Algısı, Seküler Yaşam ve Dünyevileşme

Deistic God Perception, Secular Life and Secretalization

Hasan Maçın 29-35

Dr. Öğr. Üyesi Hasan Peker Hoca'nın Ardından

In memory of Dr. Hasan Peker, Associate Professor

İslami İlimler Araştırmaları Dergisi'nin bu sayısı Filistin'deki mazlum insanlara ve 25.11.2023 tarihinde kaybettiğimiz fakültemizin kıymetli hocası Dr. Öğr. Üyesi Hasan Peker'e ithaf edilmiştir...

“Söz uçar, yazı kalır.”

Eyüp İnce

Dr. Öğr. Üyesi, Bilecik Şeyh Edebalı Üniversitesi
İslami İlimler Fakültesi, Tasavvuf Anabilim Dalı
Asst. Prof. Dr., Bilecik Şeyh Edebalı University, Faculty of Islamic Sciences, Department of Sufism
Bilecik/Turkey

eyup.ince43@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-6194-2980>

Makale Bilgisi/Article Information

Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi/Research Article

Geliş Tarihi/Date Received: 11.07.2023

Kabul Tarihi/Date Accepted: 25.09.2023

Yayın Tarihi/Date Published: 31.12.2023

Yayın Sezonu/Publication Season: Aralık/December 2023

DOI: <https://doi.org/10.54958/iad.1325971>

Atıf/Cite as: İnce, Eyüp. "Tasavvufun Doğuşundaki Tarihi Arka Plan". *İslami İlimler Araştırmaları Dergisi* 14 (Aralık 2023), 1-18. <https://doi.org/10.54958/iad.1325971>

İntihal Taraması/Plagiarism Detection

Bu makale özel bir yazılımla taranmış ve intihal tespit edilmemiştir.

This article was scanned with a special software and no plagiarism was detected.

Tasavvufun Doğuşundaki Tarihi Arka Plan

Öz

Tasavvuf tarihi konusunda farklı birçok tasnif bulunmaktadır. Onlardan bir tanesi de zühd, tasavvuf ve tarikatlar şeklinde yapılan üçlü tasniftir. Zühd dönemi, asr-ı saadetten itibaren tâbîn ve tebe-i tâbîn devrini kapsayan hicrî ilk iki asırlık zaman dilimidir. Tasavvuf dönemi, zühd döneminin tamamlandığı hicrî üçüncü asırdan başlayarak tasavvufî terbiyenin sistemleşmiş hali olan tarikatların ortaya çıktığı hicrî altıncı asra kadar devam eden dönemdir. Tarikatlar dönemi ise tasavvufî kurumların en güçlüsü olan tarikatların zuhur ederek toplumun bir parçası haline geldiği hicrî altıncı asırdan başlayarak tasavvufî eserlerin verildiği günümüze kadar olan dönemdir. Bu çalışmada tasavvuf ilminin daha çok zühd döneminde meydana gelen Cemel vak'ası, Sıffin savaşı, Hakem olayı, Kerbela olayı, Hz. Hüseyin'in şehit edilmesi, Tevvâbîn (Bekkâîn) hareketi gibi tarihi olaylar tasavvufî açıdan yorumlanarak ele alındı. Böylece zikredilen bu tarihi olayların tasavvufun ilk doğuşunda ne gibi roller oynadığı ortaya konulmaya çalışıldı. Zira tasavvufun bazı açılardan eleştirilmesinin temel sebebi özellikle tasavvuf tarihindeki zühd döneminin hem tasavvufî hem tarihi açıdan ele alınarak tam manasıyla idrak edilememesidir. Bu açıdan zühd döneminde meydana gelen tarihi unsurların ortaya konulması tasavvuf ilminin anlaşılmasında önemli katkılar sağlayacaktır. Çalışma neticesinde ise zühd döneminin temel çıkış noktasının aşırı dünyevileşme ve buna bağlı olarak Müslümanların dini değerlerinden uzaklaşması olduğu görülmüştür. Ayrıca başta zühd sonrasında ise tasavvuf olarak isimlendirilen bu ilmin tamamen

Kur'ân ve sünnetin temel ahlak esaslarını savunan bir hareket olduğu ve zamanla farklı mutasavvıfların kuşatıcı fikir ve düşünceleriyle çığ gibi büyüdüğü anlaşılmıştır. Bütün bunların yanı sıra tasavvuf ilmindeki dünyadan yüz çevirme, havf, haşyet, gözyaşı, ümit, sabır, vera, rıza, tevekkül, şükür, kanaat, takva gibi önemli kavramların farklı boyutta yeniden anlam kazanmasının zühd döneminde meydana gelen acı olayların neticesi olduğu net bir şekilde görülmüştür.

Anahtar kelimeler: Tasavvuf, Zühd, Cemel vak'ası, Sıffin savaşı, Hakem olayı, Kerbela olayı.

The Historical Background of the Birth of Sūfism

Abstract

The history of Sūfism is addressed in three historical periods: asceticism, Sūfism and tariqas. The age of asceticism spans the first two centuries Hijrī, which covers the period of tābī'ūn and tābī' al-tābī'in (or atbā' al-tābī'in), beginning with the Age of Bliss. The age of Sūfism is the period starting from the third century Hijrī, when the age of asceticism was over, until the sixth century Hijrī, in which tariqas emerged as the systematised form of the Sūfī discipline. The age of tariqas is the time beginning with the sixth century Hijrī, when tariqas, the most powerful component of the Sūfī institutions, emerged to be become a part of the society until today, when Sūfī works are composed. Therefore, adopting a Sūfī lens, the present study interprets historical events such as the Camel incident, the battle of Sıffin, arbitration, the incident of Karbalā', the martyrdom of al-Husayn and the movement of Tawwābīn (Bakkā'in), which occurred during the period of asceticism. More specifically, it aims to investigate what roles these historical events played in the birth of Sūfism. The main reason why Sūfism is criticised with respect to its certain aspects is that the period of asceticism in the history of Sūfism is not fully comprehended from both Sūfī and historical perspectives. In this respect, investigating the historical incidents that occurred during the period of asceticism could significantly contribute to the understanding of the science of Sūfism. As a result of the study, it was seen that the main starting point of the period of asceticism was excessive secularization and accordingly the distance of Muslims from their religious values. In addition, it has been understood that this science, which was named as asceticism at first and then as mysticism, was a completely innocent movement and grew like an avalanche with the encompassing ideas and thoughts of different mystics over time. In addition to all these, it is clear that important concepts in the science of Sufism such as turning away from the world, havf, awe, tears, hope, patience, vera, consent, tawak-kul, thankfulness, contentment, and taqwa are the result of the painful events that took place in the period of asceticism. somehow seen.

Keywords: Sūfism, Asceticism, the Camel incident, the Battle of Sıffin, Arbitration, the Karbalā' incident.

Giriş

Asr-ı saadetle birlikte zühd anlayışı, İslam dünyasının farklı bölgelerinde yayılmaya başladı. Buna bağlı olarak zühd hareketinin mensupları da arttı. Zühd düşüncesinin yayılması ve taraftar bulmasında şüphesiz Hz. Muhammed'in ve ashabının etkisi büyüktür. Zira Hz. Muhammed zühdi bir yaşam tarzını benimsediği gibi ashabına da her daim böyle bir yaşam tarzını teşvik etmiştir. Asr-ı saadetten sonra Kur'ân ve sünnetin ışığında oluşan zühd hayatı, farklı nedenlerle tepkisel denebilecek bir kisveye büründü. Bilhassa fetih hareketleriyle beraber İslam beldelelerinin genişlemesi, buna bağlı olarak meydana gelen zenginlik, lüks ve israf tepkisel zühd anlayışının nedenlerini oluşturmaktadır. Ayrıca fetih hareketleri sonucu karşılaşılan yeni kültürlerin etkisi ve makam sarhoşluğuna kapılan yöneticilerin zulme varan baskıcı uygulamaları tepkisel zühd anlayışının doğmasındaki önemli sebeplerden kabul edilmektedir.¹

Hz. Muhammed'in vefatı ve bilhassa Hulefâ-yi Râşidîn döneminden sonra Müslümanlar arasında görülmeye başlanan siyasi ve ekonomik gelişmeler toplum içerisinde kargaşalara ve iç çalkantılara neden olmuştur. Emevîlerin iktidar olmasıyla beraber babadan oğula geçen bir saltanata dönüşen yönetim, Hz. Muhammed'in dönemindeki manevî değerler yerine lüks, konfor ve israfa dayanan bir yaşam tarzını benimsemiştir. Kanaatkârlık, tevazu, şükür, tevekkül, takva, ihlas gibi güzel hasretlerin yerini riya, kibir, hased ve gıybet gibi kötü hasletler almıştır. Diğer taraftan Emevîlerin Arap milliyetçiliği ve Hz. Ali aleyhine propaganda yapmaları Müslümanlar üzerinde derin ayrışmalara sebep olmuştur. Ayrıca Emevî yöneticilerinin lüks saraylarda İslam dinine uygun olmayan yaşam sürdürmeleri bilhassa zühd (tasavvuf) anlayışına sahip Müslümanları kendilerinden uzaklaştırdığı gibi büyük tepkilere de neden olmuştur. Bütün bunların yanı sıra İslam kesin olarak milliyetçiliği yasakladığı halde Emevîlerin Arap olmayan kimselerden cizye almaları zühd sahiplerinin tepkisini daha çok artırmıştır.²

Müslümanların özellikle hicrî I. ve II. asırda gerçekleştirdikleri fetihler halk nezdinde iktisadi rahatlamaya ve güçlenmeye vesile olmuştur. Fakat buna bağlı olarak insanlarda dünyaya ve dünyevî olan şeylere karşı bir rağbet artmıştır. Yaşanan bu durumlar özellikle tasavvufî yaşam tarzını benimseyenleri dünyevileşmeye karşı bir tavır almaya itmiştir.³

Abbasiler döneminde de siyasi çekişmeler toplumsal düzeni bozarak buhranlara sebep olmuştur. Bazı Müslümanlar bu dönemlerde kendilerini fitne ve

¹ Abdürrezzak Tek, *Tarihi Süreçte Tasavvuf ve Tarikatlar* (Bursa: Bursa Akademi, 2021), 25.

² İzzeddin İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, thk. Ebu'l Fida Abdullah el-Kadi (Beyrut: Dâr'ul-Kütübi'l-İlmiyye, 1987), 4/321.

³ Hatice Çubukçu, *Tasavvuf Hareketi İçinde Yer Alan Bayan Mutasavvıflar (H. I-V M. VII-XI)* (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2004). 167.

dedikodudan muhafaza ederek huzur, sükûnet ve uzlet hayatını tercih etmişlerdir. Bütün bunlar ise tasavvufî yaşamın zühd düşüncesiyle tezahür etmesine vesile olmuştur.⁴

Tasavvuf gerçek manada idrak edilip yaşandığı zamana insana manevî bir huzur vermektedir. Tasavvufun gayesi ise insanı Allah'a ulaştırmak ve dinin ortaya koyduğu esaslar doğrultusunda aşırılığa ve sapmaya kaçmaksızın nefsin kemalini gerçekleştirmektir.⁵ Ayrıca tasavvuf buna bağlı olarak samimiyet, kardeşlik, adalet gibi güven toplumu oluşturmanın temel esaslarını ortaya koymaktadır.⁶ Yüzeysel olarak tasavvufun ilk ortaya çıkışı bütün bu saymış olduğumuz tarihi, sosyal ve ekonomik parametreler doğrultusunda olduğu söylenebilir. Fakat bunların yanı sıra özellikle hicrî ilk iki asır dönemindeki tarihi olaylar tasavvufun doğuşunda önemli rol oynamıştır. Cemel vak'ası, Sıffin savaşı, Hakem olayı, Kerbela olayı, Hz. Hüseyin'in şehit edilmesi, Tevvâbîn ve Bekkâin hareketi gibi tarihi olaylar tasavvufun doğuşundaki önemli ilk faktörlerdir.

Tasavvuf ilmini anlamak için onun doğuşunda etkili olan tarihsel olayları ve toplumsal değişimleri bilmek gerekir.⁷ Başka bir ifadeyle tasavvufî düşüncenin tarihi arka planındaki temel faktörleri analize tabi tutmadan tasavvuf ilminin tam manasıyla anlaşılması mümkün değildir. Bu yönde yapılacak yorum, analiz veya çalışmalar tasavvuf ilminin doğuşunu ve gelişim aşamalarını daha iyi idrak etme noktasında fayda sağlayacaktır. Dolayısıyla bu çalışmanın amacı da yukarıda zikredilen tarihi olaylar perspektifinde tasavvufun doğuşundaki tarihsel verileri ortaya koymaktır. Daha sonra elde edilen bu veriler bağlamında tarihî ve tasavvufî yorumlar yapmaktır. Şunu da ifade etmek gerekir ki tasavvufun doğuşunda tarihi birçok önemli olay rol oynamıştır fakat bu çalışmada bu olayların tamamından ziyade öne çıkan bazı olaylar ele alınacaktır.

1. Cemel Vak'ası (H. 36/56)

Tasavvuf tarihine genel çerçeveden bakıldığında Hz. Ali ile Hz. Âişe arasında geçen ve Cemel vak'ası olarak bilinen savaşın, tasavvufun zühd olarak isimlendirildiği ilk doğuş yılları içerisinde meydana geldiği görülmektedir. Ayrıca Müslümanların kendi aralarındaki ilk ciddi iç savaş olduğu ve tasavvufun başlangıçta bir zühd hareketi olarak ortaya çıkmasında önemli bir etken olduğu anlaşılmaktadır.

---

⁴ Mehmet Necmettin Bardakçı, *Sosyo-Kültürel Hayatta Tasavvuf* (Isparta: Fakülte Kitapevi, Isparta 2000), 20.

⁵ Mustafa Baş, "Hıristiyanlıkta İsa Algısının Mitolojik İslam Tasavvufunda İz Düşümleri", *The Journal of Academic Social Science Studies* 8/61 (2019), 173-186.

⁶ Bu hususta bilgi almak için. Mustafa Baş, "Güven Toplumu Oluşturmanın Temel İlkeleri (Samimiyet, Kardeşlik, Adalet ve Müsavat)." *Edebali İslamiyat Dergisi* 1/1 (2017), 133-147.

⁷ Mustafa Altunkaya, *Bir Başka Açıdan Sûf Hareketi Tarihi* (İstanbul: Çıra Yayınları, 2016), 12-13.

Başta Cemel vak'ası olmak üzere belli başlı sebepler nedeniyle mutasavvıflar Hz. Ali'yi ve ona atfedilen rivayetleri, belli düşünce ve uygulamalara dayanarak benimsedikleri görülmektedir. Mutasavvıflar diğer raşit halifeleri ve sahabenin önde gelenlerini saygıyla hürmet edip anmalarına ve belli başlı konularda örnek göstermelerine rağmen Hz. Ali'ye ve zürriyetine farklı bir konum atfetmişlerdir. Bu durum kişiden kişiye ve tarikattan tarikata farklılık arz etse de genel olarak bu minval doğrultusunda olduğu söylenebilir.⁸

Tasavvufun başlangıçta bir zühd hareketi olarak doğmasındaki nedenlerden biri de Cemel vak'ası ve sonrasında oluşan Hz. Ali muhaliflerinin oluşturmuş olduğu Emevî saltanatıdır. Emevî idaresinin dini kaygılardan daha çok dünyevî hırs ve emellerine dayanan yönetim şekli halk nazarında ciddi bir tepki oluşturmuştur. İlk anda olmasa dahi zaman içinde zühd hareketinin hayat bulmasındaki en önemli muharrıklarından biri de budur.⁹ Bu doğrultuda Cemel vak'ası, doğrudan olmasa dahi dolaylı olarak Emevî saltanatının kurulmasına zemin hazırladığı söylenebilir.

Cemel vak'ası, İslam tarihinde Hz. Ali ile Hz. Âişe arasında cereyan eden savaşa denilmektedir. Hz. Osman bir grup asi tarafından şehit edilince Medine'de bulunan sahabe Hz. Ali'yi halife olarak ilan etmiştir. Hz. Ali'nin halife olmasından sonra yapacağı en önemli iş şüphesiz Hz. Osman'ı şehit edenleri bulup onlara gereken cezayı vermektir. Fakat böyle bir olayın gerçekleşmesi Hz. Osman'ı şehit edenlerin veya zümrenin tam olarak belli olmaması nedeniyle bir hayli zordur. Diğer taraftan Hz. Ali'nin sadece Medine halkından biat alması problemlerin çözülmesini zorlaştırdığı gibi yeni sorunlara da zemin hazırlamıştır.¹⁰

Hz. Âişe, halifeliği döneminde Hz. Osman'ı farklı nedenlerle eleştirmiştir. Hz. Osman'ın Medine'den ayrılmama isteğini geri çevirerek isyancı zümrenin başkaldırmasından sonra hac yapmak için Mekke'ye gitmiştir. Fakat hac ibadetini yerine getirdikten sonra halife, Hz. Osman'ın şehit edildiğini haber alınca Mekke'de Hz. Osman'ın mazlum olduğunu ve bu nedenle şehit edildiğini söylemiştir. Bu esnada aynı zamanda Medineliler Hz. Ali'yi halife ilan etmişlerdir. Hz. Ali'nin halifeliğine olumlu bakmayan ve Hz. Osman'ın şehit edilmesinden rahatsız olan Emevî ailesi Medine'den ayrılarak Hz. Âişe'nin yanına Mekke'ye gelmiştir. Ayrıca Hz. Osman'ın atamış olduğu Yemen ve Basra valileri bütün mal ve savaş teçhizatıyla beraber Hz. Âişe'nin bulunduğu topluluğa katılmıştır.¹¹ Hz. Osman'ın şehit edilmesinde Hz. Âişe'nin sorumlu olduğunu söyleyenler olsa da bu iddianın doğruluk

⁸ Salih Çift, "Gazzalî Öncesi Mutasavvıfların Hz. Ali ve Ehl-i Beyt'le İlgili Görüşleri". *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 5 / 1 (Mayıs 2005), 163.

⁹ İrfan Aycan-İbrahim Sarıçam, *Emeviler* (Ankara: TDV Yayınları, 1993), 83; Annemarie Schimmel, *Mystical Dimensions of Islam*, (North Carolina: The University of North Carolina Press, 1975), 29-30.

¹⁰ Muhammed b. Cerîr Taberî, *Târihu'r-Rusûl ve'l-Mulûk*, thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim (Kahire: Daru'l Mearif, 1960), 1/3082.

¹¹ Taberî, *Târihu'r-Rusûl ve'l-Mulûk*, 1/3099.

payı bulunmamaktadır. Zira Hz. Âişe, Hz. Osman'ı eleştirse de halifelik makamına ve onun şahsına karşı art niyetli bir harekette bulunmamıştır.

Hz. Ali'nin halife olmasından sonra Müslümanlar farklı gruplara ayrılmışlardır. Bu ayrılıkların en büyük sebebi elbette ki Hz. Osman'ın şehit edilmesi ve onu şehit edenlerin bulunamamasıdır. Hz. Ali'nin halife olmasıyla oluşan grupların başında Hz. Ali taraftarları diyebileceğimiz büyük bir zümre gelmektedir. İkincisi Hz. Osman'ın şehit edilmesinden dolayı rahatsızlık duyan gruptur. Bu grubun içerisinde özellikle Hz. Osman'ın kanını aşırı propagandalarla isteyen kitleler bulunmaktadır. Dolayısıyla bu gruba Cemel topluluğu da denilmektedir. Cemel topluluğunun içerisinde Hz. Osman'ı şehit edenlerinin cezalandırılmasını talep edenler, Hz. Ali'ye biat etmeyenler ve ona muhalif olanlar şeklinde farklı zümreler bulunmaktadır.¹² Üçüncüsü ise sahabenin ileri gelenlerinden bazı kimselerin olduğu tarafsız gruptur. Bu grubun en önemli özelliği toplumsal ayrışma ve çatışmalardan rahatsızlık duyarak kendilerini insanlardan tecrit etmeleridir. Suheyb b. Sinân (öl. 38/659), Muhammed b. Seleme (öl. 43/663), Kâb b. Mâlik (öl. 50/670), Sa'd b. Ebû Vakkâs (öl. 55/675), Hassân b. Sabit (öl. 60/680), Abdullah b. Ömer (öl. 73/693), Ebû Saîd el-Hudrî (öl. 74/693) gibi isimler bunlardan bazılarıdır.¹³ Bu topluluğun ortak özelliği zühd (tasavvufî) yaşam tarzını benimseyerek bilhassa “*Fitne zamanı oturan ayakta durandan, ayakta duran, yürüyüp koşandan daha hayırlıdır.*”¹⁴ hadisine ittibâ ederek evlerinden ayrılmayan kimseler olmasıdır. Ayrıca bu topluluk hakkında dini, siyasi ve toplumsal ayrışmalar karşısında ilk defa tasavvufî anlamdaki tepkinin örnekliğini oluşturduğunu söyleyebiliriz.

Cemel olayında zühdî bir tavır sergileyen başta Suheyb b. Sinân tasavvufun önemle üzerinde durduğu güzel ahlak ile ön plana çıkmış bir şahsiyettir. Bunun yanı sıra takvâ, cömertlik, hoşgörü gibi güzel hasletlerle donanmış fazilet sahibi kimsedir.¹⁵ Ayrıca zühd (tasavvufî) yaşam tarzıyla ön plana çıktığı için Hz. Ömer'in cenaze namazını kıldırmak kendisine nasip olmuştur.¹⁶

Tasavvuf ilmine göre Hz. Muhammed bazı sahabilere zikir telkin etmiştir. Bu zikrin usul ve esasları ise daha sonraki mutasavvıflar tarafından geliştirilmiştir. Böylelikle sistematik bir zikir silsilesinin temelleri oluşturulmuştur. Bu anlamda başta Hz. Ebu Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali olmak üzere dört büyük halife daha sonrasında Cemel olayında tasavvufî bir tavır sergileyen üçüncü zümrenin

¹² İrfan Aycan, *Saltanata Giden Yolda Muaviye Bin Ebî Süfyan* (Ankara: Fecr Yayınları, 1990), 129.

¹³ Adnan Demircan, “Hz. Ali'nin İktidar Yıllarında İslâm Toplumunda Siyaset”, *Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 1/2 (2013), 173-190.

¹⁴ Buhârî, “Fiten”, 9; “Menâkıb” 25; Müslim, “Fiten”, 10.

¹⁵ Mehmet Efendioğlu, “Suheyb b. Sinân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009) 37/476-477.

¹⁶ Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd, *et-Tabakatü'l-Kübrâ*, nşr. İhsan Abbas (Beyrut: Daru's Sadr, 1968), 3/367.

içerisinde zikrettiğimiz özellikle Suheyb b. Sinân ve Abdullah b. Ömer gibi isimler bu zikir silsilesinin ilk halkalarını oluşturmaktadır.¹⁷

Hız. Ali'nin galibiyetiyle sonuçlanan Cemel olayı birçok dinî, itikadî meselelerin başlangıcı olarak kabul edilir.¹⁸ Cemel olayının dinî, itikadî meselelerin yanı sıra tasavvufî zümrelerin zuhur etmesinde önemli faktör olduğu söylenebilir. Cemel vak'ası esasında mutasavvıfların Kurân ve sünnetten ilham alarak ortaya koydukları zâhidî düşüncenin tam manasıyla pratik anlamda ortaya konulamaması nedeniyle meydana gelen bir olaydır. Dolayısıyla Cemel vak'ası tasavvufî anlamda okunması gereken en önemli olaylardan bir tanesidir. Zira Müslümanların ilk ciddi anlamda büyük hayati kayıplar verdiği siyasi ayrılıktır. Görünüşte siyasi ayrılık olarak ifade edilse de esasında Hız. Muhammed'den sonra Müslümanların ilk dünyaya ve dünyevî olana karşı verdikleri imtihanın olumsuz bir neticesidir. Tasavvufun ilk çıkış noktası olan zühhd kavramı başta dünyaya ve dünyevî olana meyletmemeyi ifade etmektedir. Tasavvuf ilmine bir tepki hareketi denilmesinin en önemli sebebi, zühhd sahibi ve daha sonrasında mutasavvıf ismiyle anılan kimselelerin başta Cemel vak'ası olmak üzere birçok olayda Müslümanları zahidane bir tavır sergilemeleri hususunda uyarıdır. Hatta bu söylemlerini fiilleriyle de destekleyerek kendilerini başta insanlar olmak üzere dünyevî olan birçok şeyden soyutlamalarıdır. Özellikle üçüncü zümrenin içerisinde zikrettiğimiz Suheyb b. Sinân, Muhammed b. Seleme, Kâb b. Mâlik, Sa'd b. Ebû Vakkâs, Hassân b. Sabit, Abdullah b. Ömer, Ebû Saîd el-Hudrî gibi şahsiyetler tasavvufî anlamdaki tepkinin ilk örnekliğini oluşturmuşlardır. Dolayısıyla Cemel vak'asına zahidane bir tepki gösteren kişiler üzerinden bakıldığında tasavvuf ilminin bir tepki hareketi olmasının yanı sıra hem söylem hem eylem boyutuyla Müslümanları uyarı hareketi olduğu söylenebilir.¹⁹

Cemel vak'asında tasavvufî açıdan değerlendirilmesi gereken diğer bir önemli husus şüphesiz Hız. Ali'nin savaştan sonra sergilemiş olduğu yüksek seviyedeki ahlaki tavrıdır. Nitekim Hız. Ali savaşı kazandığı halde kimseye zulmetmeyerek vefat eden Müslümanları kendisine biat edenler ve etmeyenler şeklinde bir ayırım yapmadan defin ettirmiştir. Ayrıca bütün ordusuna kesinlikle yağma yapmamalarını ve kimsenin canına, malına dokunmamalarını emretmiştir. Hız. Âişe'yi ise bizzat kendisi güzel bir şekilde Basra'dan Medine'ye uğurlamıştır. Ona refakatçi olarak da Basralılardan kırk kadın ve kırk erkek olmak üzere yaklaşık seksen kişiyi

¹⁷ Reşat Öngören, "Tasavvuf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/120.

¹⁸ Yusuf Şevki Yavuz, "Cemel Vak'ası", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993) 7/321-322.

¹⁹ Ayrıca teorik ve pratik yönüyle örnek zahid mutasavvıflar için bkz. Kuşeyrî, *er-Risale*, 252-257; Ebu Hamid Muhammed Gazzâlî, *İhyâ-u Ulûmiddîn*. Çev. Ahmet Serdaroğlu (İstanbul: Bedir Yayınevi, 1998), 4/398-442.

memur tayin etmiştir.²⁰ Dolayısıyla Hz. Ali'nin hem savaş esnasında hem savaş sonrasında göstermiş olduğu bu zahidane tavırları tasavvufi anlamdaki irfanî davranışın örnekliliğini oluşturmuştur.²¹ Ayrıca Hz. Ali'nin başta Cemel vak'ası olmak üzere diğer birçok meselede olaylara ahlak temelli yaklaşması onun tasavvuf ilmindeki örnekliliğini daha çok artırmıştır. Zira tasavvuf başlı başına bir ahlak eğitimi ifade etmektedir.

2. Sıffin Savaşı ve Hakem Olayı (H. 37/657)

Sıffin savaşı, Hz. Ali ile Muaviye b. Ebu Süfyan arasında hilafet sebebiyle meydana gelen savaştır. Başka bir ifadeyle hilafetin bütünlüğünü sağlamak için gayret sarf eden Hz. Ali ile ona karşı kasıtlı hareket eden Muaviye arasındaki kanlı mücadeledir.²² Muaviye, Cemel vak'asına kadar Hz. Ali'den sadece Hz. Osman'ı şehit edenlerinin cezalandırılmasını talep ederken daha sonra Hz. Ali'nin hilafetten çekilmesini dillendirmeye başlamıştır.

Hz. Ali tarafından Şam'a vali olarak atanan Sehl b. Huney, Muaviye'nin tepkisiyle karşılaşmış, görevini kendisine devretmemiştir. Muaviye Şam'da Hz. Ali'nin, Hz. Osman'ın katillerini bulup cezalandırması gerektiğini savunarak önceki halifenin kanı üzerinden bölge halkını Hz. Ali'ye karşı kıskırtmıştır.²³ Hz. Ali, Muaviye'yi itaate davet etme maksadıyla çok caba harcasa da Muaviye biat etmemekte çok ısrar etmiştir. Hz. Osman'ın katilleri kendisine teslim edilmediği sürece asla itaat etmeyeceğini her fırsatta dile getirmiştir. Muaviye'nin bu ısrarı, Hz. Ali'yi toplum nezdinde zor duruma düşürdüğü gibi Hz. Ali'nin zihin dünyasında büyük bir problem olarak yer edinmesine sebep olmuştur. Bu nedenle Hz. Ali, Muaviye tarafından Hz. Osman'ın katillerinin ısrarla istenmesine bir türlü anlam verememiştir.²⁴ Çünkü Hz. Osman'ın kanını talep etme hususunda birinci öncelik onun oğullarıdır fakat ne gariptir ki Muaviye bu hususta herkesten fazla ısrarcı olmuştur. Nitekim bu durum Muaviye'nin Hz. Osman'ın kanı üzerinden dünyevî menfaat devşirme düşüncesini daha çok kuvvetlendirmektedir.

Hz. Ali savaş olmaması için bazı girişimlerde bulunmuştur. Bu girişimlerden bir tanesi de Hz. Ali'nin Beşir b. Amr'ı Muaviye ile konuşması için göndermesidir. Beşir b. Amr, Hz. Ali'den aldığı sulh niteliğindeki nasihatler sonrasında Muaviye'nin yanına giderek tasavvufî içerikli şu konuşmayı yapmıştır: “Ey Muaviye bir

²⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. İbn Sa'd, *et-Tabakatü'l-Kübrâ*, 5/31, 34, 39; 7/65.

²¹ Veysel Akkaya, “Tasavvuf Klasiklerinde Hz. Ali'nin Şahsiyeti -Kur'an ve Hadis Perspektifiyle Karşılaştırma-”, *Usul İslam Araştırmaları* 32/32 (Ekim 2019), 83.

²² İrfan Aycan, *Saltanata Giden Yolda Muaviye b. Ebî Süfyan* (Ankara: Fecr Yayınları, 1990), 141.

²³ Adem Apak, *Anahatlarıyla İslam Tarihi, Hulefa-i Raşidin Dönemi* (İstanbul: Hikmet Neşriyat Yayınları, 2008), 2/318.

²⁴ Ebu'l-Abbas Muhammed b. Yezid Müberred, *el-Kâmil fi'l-Lüğâ ve'l-Edeb ve'n Nahv ve't-Tasrif*, thk. Muhammed Ebu Fadl İbrahim (Kahire: Darü'l-Fikri'l-Arabi, tsz.), 1/222-225.

gün bu geçici dünyadan ayrılıp bakî aleme göç edeceksin. Bütün bu yaptıklarının hesabı Allah katında sana sorulacaktır. Allah'a ve Resulüne olan sevginin hürmetine Müslümanları birbirine kırdırtma, aralarında tefrika çıkartarak onların kan akıtmalarına neden olma. Hz. Ali seni kendisine biat etmeye çağırıyor ona itaat etmen dünya ve ahiret hayatın için daha hayırlı olacaktır.”²⁵ Muaviye ise Beşir b. Amr'ın bu hikmetli sözleri karşısında dahi yumuşa göstermeyerek Hz. Ali'nin sulh davetini reddetmiştir.

Hz. Ali, Muaviye'nin kendisine biat etmeme hususundaki ısrarcı tavırlardan sonra meseleyi askerî yollarla çözmeye karar vermiştir. Bu nedenle herkesi savaş hazırlığına davet etmiştir. Hz. Ali'nin bu daveti kendince doğru olsa da kendisiyle aynı düşünceye sahip olmayan özellikle zühd yönü ağırlıklı olan Abdullah b. Mesud (öl. 32/652) Rebî b. Huseym (öl. 65/685), Abide es-Selmânî (öl. 72/691) gibi kişiler bunların başında gelmektedir. Bu kimseler iki tarafın da Müslüman olması hasebiyle savaşmanın doğru olmayacağını düşünmüşlerdir. Ayrıca zahid yönlerinin daha ağır basmaları nedeniyle tarafsız kalmayı tercih etmişlerdir. Örneğin Rebî b. Huseym, tâbiîn döneminin sekiz büyük zahitlerinden kabul edilir. Abdullah b. Mesud, kendisi hakkında alçak gönüllü ve Allah'a karşı büyük bir saygı ve muhabbet duyan kimse olarak bahsetmektedir. Nitekim Rebî b. Huseym'in birçok tasavvufî ahlak ilkeleri içeren şu sözü meşhurdur: “Ya hayır konuşun ya da hayır işleriyle meşgul olup hayır işleyin. Her daim salih amelde bulunun. Ömür sermayesi kısa, kalbinizi günahlarla katılaştırmayın. Duyduk deyip duymamazlıktan gelenlerden olmayın. Hayır işlerini bitirince başka bir hayır işine koşun aksi takdirde hesap günü gelip çattığında keşke çok daha fazla hayır yapsaydım diye hayıflanırsınız. Kötü bir iş yaptığımızda hemen hayırlı bir iş yapın ki iyilikleriniz kötülüklerinize kefaret olsun. Daha önce hiç tecrübesini yaşamadığımız ölümü çokça hatırlayın. Gizlediğiniz sırlar Allah için apaçık ortadadır. Günahlarınız nefislerinizin birer hastalığıdır. İlacı ise geri dönüşü olmayan nasuh tövbesidir.”²⁶ Dolayısıyla Rebî b. Huseym'in bu sözü ve sözleriyle amil insan olması tasavvufî çevredeki birçok mutasavvıfın düşüncelerinin şekillenmesinde önemli rol oynadığı söylenebilir. Nitekim Rebî b. Huseym'in tasavvufî bazı meselelerde referans olarak yer verildiği görülmektedir.²⁷

Sıffin olayı netice itibariyle tarihi bir yıkıma neden olduğu halde kazanımı tam belli olmayan bir muharebedir. Bilhassa son üç günde meydana gelen toplu çarpışmalar bazen Şam tarafını (Muaviye) bazen de Irak tarafını (Hz. Ali) zafere

²⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/636.

²⁶ Selahattin Bolat, “Rebî b. Huseym”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007) 34/496.

²⁷ Betül İzmirli, “Erken Dönem Tasavvufunda Mütezehhid Tipler”, *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 19 (Ekim 2019), 226.

yakınlaştırmıştır. Kaynakların verdiği bilgilere bakıldığında Şam tarafının tahkîm çağrısı öncesinde Irak tarafı Şam ordugahına kadar ilerleyip savaşı zaferle neticelendirmek üzere olduğu anlaşılmaktadır.²⁸ Fakat her iki tarafın da tahkime rıza göstermesi neticesinde savaşın son bulduğu anlaşılmaktadır.²⁹

Sıffin savaşında en dikkat çeken husus başta tasavvuf ilminin karşı çıktığı dünyevî ihtiraslar uğruna verilen can kayıplarının sayısıdır. Kaynakların verdiği bilgilere göre Hz. Ali'nin tarafından 25 bin, Muaviye tarafından 45 bin olmak üzere toplamda 70 bin kişi ölmüştür.³⁰ Can kaybıyla alakalı verilen bu rakamlar tahmini sayılar olabilir. Hatta savaşın vehametini vurgulamak için abartılarak ortaya konulmuş olabilir. Fakat kaynaklarda ifade edilen bu korkunç bilanço her ne kadar abartı veya tahmini olsa da savaşın büyük bir manevî yıkıma sebep olduğu aşikardır.³¹

Müslümanlar Hz. Ali'nin halifeliği döneminde ağır kayıplara neden olan Sıffin olayıyla beraber birçok alanda gerileme sürecine girmiştir. Başka bir ifadeyle Sıffin olayının verdiği ağır maddî ve manevî kayıplar Müslümanları sürekli bir başarısızlık silsilesine sürüklemiştir. Müslümanların zihinlerinde hatırlamak istenilmeyen acı bir vakıa olarak tarihe geçen Sıffin olayı özellikle Hz. Ali'nin siyasî yönünün dışında ilmî yönünün ön planda tutulmasına neden olmuştur. Bu durum aynı zamanda birçok tasavvufî zikir silsilesinin Hz. Ali'ye dayandırılmasına zemin hazırlamıştır.³² Nitekim buna bağlı olarak hicrî ikinci asırdan günümüze kadar dini bir yaşam tarzı şeklinde zuhur eden tasavvuf, manevî anlamdaki bağlarını sahabeler arasında en çok Hz. Ali ve onun nesline dayandırmıştır.³³ Ayrıca Sıffin ve benzeri olaylar tasavvufun ve ileriki dönemlerde sistematüğini oluşturup kurumsal

²⁸ Ebu'l-Fadl Nasr b. Müzâhim b. Seyyâr el-Minkarî, *Vak'atu Sıffin*, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn (Beirut: Dâru'l-Ceyl, 1990), 489; Ahmed b. İshâk b. Ca'fer b. Vehb el-Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, thk. Muhammed Ali Beydavî (Beirut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2002), 131.

²⁹ el-Minkarî, *Vak'atu Sıffin*, 190; Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvud ed-Dîneverî, *el-Ahbârü't-Tivâl*. thk. Abdülminim Âmir (Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütubi'l-Arabî, 1960), 170; Şihâbeddîn Ebû Abdullah Yâkût b. Abdullah er-Rûmî Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân* (Beirut: Dâru Sâdr, 1995), 3/414; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 2/637.

³⁰ el-Minkarî, *Vak'atu Sıffin*, 558; Ebû Amr b. Halîfe eş-Şeybânî el-Basrî Halîfe b. Hayyât, *Târîhu Halife b. Hayyât*. thk. Ekrem Ziya el-Umrî (Beirut: Dâru'l-Kalem, 1976), 194; Ebu'l-Abbâs Ensâbu'l-Eşrâf el-Belâzurî, thk. Suheyl Zekkâr ve Riyâd ez-Ahmed b. Yahyâ Zirikli (Beirut: Dâru'l-Fikr, 1996), 2/322; Ebu'l-Hasan Alî b. el-Hüseyn b. Alî el-Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb ve Me'âdinu'l-Cevher*. thk. Kemal Hasan Merî (Beirut: el-Mektebetu'l-Asriyye, 2005), 2/306.

³¹ İsmail Tanrıverdi, *Sıffin Vakası* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022), 192.

³² Ahmet Yıldırım, "Tasavvufî Düşüncede Hz. Ali ve Bu Düşünce İçerisinde Hz. Ali'ye Nispet Edilen Rivayetler", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22/1 (2009), 41-56.

³³ Veysel Akkaya, "Tasavvuf Klasiklerinde Hz. Ali'nin Şahsiyeti-Kur'an ve Hadis Perspektifiyle Karşılaştırma", *Uluslararası Ahmed Ziyaüddin Gümüshanevî Sempozyumu*, 81-86.

hale gelen tarikatların ortaya çıkışını Hz. Ali ve onun soyuyla çok yakın ilişkisini doğurmuştur.³⁴

3. Kerbela Olayı ve Hz. Hüseyin'in Şehit Edilmesi (H. 61/680)

Kerbela olayı, 10 Ekim 680 yılında bugünkü Irak sınırları içerisindeki Kerbela şehrinde Hz. Peygamberin torunu Hz. Hüseyin ile Muaviye'nin oğlu I. Yezid arasında meydana gelen savaştır. Kerbela olayının tarihsel sürecini kısaca özetlemek gerekirse hadise Yezid'in, Hz. Hüseyin'e olan iktidar kaynaklı kin, nefret ve düşmanlığına dayanmaktadır. Muaviye öldükten sonra halife olarak yerine onun oğlu I. Yezid geçmiştir fakat Yezid'in halifeliğini Kufeliler kabul etmeyerek Hz. Hüseyin'i halife ilan etmişlerdir. Buna binaen Hz. Hüseyin Kufe'ye yönelmiş fakat oraya vardığında içeriye alınmamış, geri Mekke'ye dönmesine de müsaade edilmemiştir. Bütün bunların yanı sıra Hz. Hüseyin'in ve kafilesindeki herkes susuz bırakılarak Yezid'e zorla biat ettirilmeye çalışılmıştır. Dolayısıyla bu dramatik tablo Hz. Hüseyin ve beraberindekilerin şehit edilmesiyle neticelenmiştir.³⁵

Hz. Hüseyin'in başsız bedeninin defnedildiği bir mekân olan Kerbela, öncelikle üzerine bir türbe yapıp daha sonra suyla buluşturup en sonunda güzel bir vahaya dönüştürülmüştür. Kerbela, özellikle Osmanlı döneminde Türk hacılarının Hz. Ali ve onun ehline karşı duydukları sevgi ve saygıdan dolayı önemli bir uğrak yeri olmuştur. Türk hacılarının Kerbela'yı ziyaret etmesinin en önemli sebebinin Emevî halifesi I. Yezid'in Kerbela'da Hz. Ali'nin ehline karşı yaptığı zulüm ve işkenceler olduğu söylenebilir. Yezid'in Kerbela'da Hz. Hüseyin'i acımasızca şehit etmesi bilhassa Türk Tasavvuf kültürünü derinden etkilemiştir. Halk kültürü ve folklor yönüyle de değerli hale gelen Kerbela, tasavvuf edebiyatında adı çokça zikredilen bir mekân haline gelmiştir. Müslümanlar arasında mezhep farkı gözetilmeden herkes tarafından rağbet edilen Kerbela, Ehli Sünnetin dışında özellikle Şîîlik, Caferîlik ve Zeydîlik gibi mezhep mensuplarına ilham kaynağı olmuştur.³⁶

³⁴ Tanrıverdi, *Sıffin Vakası*, 253.

³⁵ Fuzûlî, *Hadîkatü's-Sü'edâ*, Çev. Şeyma Güngör (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987), 15-53; Mustafa Âsım Köksal, *İslam Tarihi: Hz. Hüseyin ve Kerbelâ Faciası* (İstanbul: Köksal Yayınları, 1979); 50-143; Hasan Onat, *Emevîler Devri Şii Hareketleri ve Günümüz Şiîliği* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 63-115; Kenan Özçelik, *Yûsuf-ı Meddâh ve Maktel-i Hüseyin (İnceleme, Metin-Sözlük)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008), 2-4; Elnure Aziova, *Kerbela Vak'ası*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012), 15-109; Ethem Ruhi Fığlalı, "Hüseyin". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998) 18/518-521; İncinur Atik Gürbüz, "Kerbela Şehidinden Sevgili İmgesine: Hz. Hüseyin". *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi* 64 (2012), 130.

³⁶ Mustafa İsmet Uzun, "Kerbela", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2022), 25/274. Ayrıntılı bilgi için bkz. Hüseyin Mücîb el-Mısrî, *Kerbela beyne şu'arâ'i's-su'ûbi'l-İslâmiyye* (Kahire: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2000).

Tasavvufî Türk edebiyatında bilhassa Alevîlik veya Bektaşîlik gibi zümre edebiyatlarıyla divan, halk ve aşık edebiyatında Kerbelâ olayıyla ilgili birçok müstakil eserler, mersiye ve manzumeler kaleme alınmıştır. Ayrıca Kerbela, başta divan şairleri olmak üzere sanatkarların, halk aşıklarının his ve hayal dünyalarını ortaya konmasında önemli bir rol oynamıştır. Tasavvufî Türk edebiyatında Kerbela hadisesini ele alan lirik eserlerin çoğu manzum olmakla beraber manzum-mensur karışık ve sadece mensur eserler de bulunmaktadır. Mesnevî, kaside, gazel, terciibend, terkibibend, rübâî, tuyuğ, ilâhi ve koşma bu hususta yazılmış bazı edebi türlerdir.³⁷

Hz. Muhammed'in sevgili torunu ve Hz. Ali'nin iki erkek evladından ikincisi olan Hz. Hüseyin'in hunharca şehit edildiği Kerbela olayı, asırlar boyu kendisini mümin veya Müslüman olarak tanımlayan herkesin kalbinde manevî bir yara olarak iz bırakmıştır. Ayrıca Kerbela, her Müslümanın içinden bir ah çekerek okuduğu, anlattığı veya dinlediği bir faciadır. Hz. Peygamberin sevgili torunu olan Hz. Hüseyin'in katledilmesi Müslümanlar tarafından asla olumlu bir vakıa olarak kabul edilmemiştir. Nitekim Kerbela'da sadece Hz. Hüseyin'in bedeni paramparça edilmemiş aynı zamanda Müslümanların vahdeti ve özellikle tasavvuf ilminin önemle üzerinde durduğu manevî değerler parçalanmıştır.³⁸

Zikredilen bu olaylar aynı zamanda Şiiliği doğuran nedenlerdir. Şiilik ile tasavvuf arasında ortak şahıslar ve kavramsal dünyalar mevcut olsa da ikisi arasında farklı bir tarih ve itikad anlayışı olduğu bilinen bir gerçektir. Zira tasavvuf ilmi açık olarak kendisini Ehl-i sünnetin doğurduğu düşünce ve amel biçimi olarak görmektedir.³⁹ Şiilik ise itikadi olarak Hz. Ali ve onun soyundan gelen imamların günahsızlığına ve masumluğuna inanmaktadır.⁴⁰ Kavram ve teorileri de bu anlayış doğrultusunda oluşturmaktadır. Ortak şahıslara ve kavramsal dünyalara sahip olan Tasavvuf ve Şiilik, doğuşunu hazırlayan tarihi parametreler ve tarihi zaman dilimi açısından birbirine benzemektedir. İkisi de hemen hemen aynı dönemde zuhur etmiş ve gelişme göstermiş bir olgudur. Bu noktada Kerbela Olayı ve Hz. Hüseyin'in şehit edilmesi aynı dönemde hem tasavvufun hem şiiliğin ortaya çıkışında ve düşünce yapısının şekillenmesinde önemli bir rol oynamıştır.

³⁷ Uzun, "Kerbelâ", 25/275.

³⁸ Ünal Kılıç, *Çeşitli Yönleriyle Kerbela* (Sivas: Asitan Yayıncılık, 2010), 1/15.

³⁹ İlk dönem mutasavvıflardan özellikle Kelâbâzî (ö. 380/990) ve Kuşeyrî (ö. 465/1072) gibi şahsiyetler tasavvuf klâsiklerini kaleme alırken öncelikle itikad bahsiyle başlamayı daha sonra Ehl-i Sünnetin inanç esaslarını özetlemeyi tercih etmiştir. Şâfî-Eş'arî örneği için bk. Kelâbâzî, *et-Ta'arruf li-mezhebi ehli't-tasavvuf*, thk. Mahmud Emînen-Nevâvî, (Kahire: Mektebetü'l-Külliyâti'l-Ezheriyye, 1969), ss. 47-104; Kuşeyrî, *er-Risâle*, Çev. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1999), ss. 83-91; Gökbulut, Süleyman. "Safevîler Devrinde Şiiliğin Yayılmasında Tasavvufun Rolü: Tasavvuf Tarihi Açısından Bir Değerlendirme." *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/30 (2016), 272.

⁴⁰ Mustafa Âsım Köksal, *İslam Tarihi* (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2023), 6/87.

Kerbela olayının ve Hz. Hüseyin'in şehit edilmesinin sonuçlarından biri de Şiilik'te var olan mehdilik inancıdır. Muhtar es-Sekafi (öl. 67/687), Hz. Hüseyin'in şehit edilmesinden sonra onun intikamını almak için Emevîlere karşı ayaklanma başlatmıştır. Hz. Hüseyin'in intikamını almak için geniş kitlelere ulaşmayı hedefleyen Muhtar es-Sekafi, bu amaç doğrultusunda Hz. Ali'nin Hz. Fatıma'dan olmayan oğlu olan Muhammed b. Hanefiyye'nin mehdî olduğunu iddia etmiştir. Böylece mehdilik inancı, ilk defa Hz. Hüseyin'in şehit edilmesinden sonra ortaya çıkarak daha sonrasında Şiiliğin aslî inançlarından birine dönüşmüştür.⁴¹ Tasavvuf ile Şiilik arasındaki en önemli farklardan biri de mehdilik konusundaki itikadi ayrımdır. Şiilikte, Hz. Peygamberin ailesinden dinî alanda islahat yapacak ve dünyada adaleti tesis edecek mehdînin geleceğine inanılmaktadır. Oysa tasavvufta bir mehdî inancı var olsa da Şiilikte olduğu gibi iman esaslarının olmazsa olmazı olarak "mehdi-i muntazar" yani beklenen kurtarıcı inancı bulunmamaktadır. Başka bir ifadeyle Şiiler beklenen bir kurtarıcı ümidiyle yanıp tutuşurken, tasavvuf muteber hadis kaynaklarının aktarmış olduğu ve ahir zamanda geleceğine inanılan bir mehdî inancına sahiptir.⁴²

Kerbela olayı ve Hz. Hüseyin'in şehit edilmesi, tasavvuftaki bazı meselelerin bu iki olay üzerinden yorumlanmasına da neden olmuştur. Bu doğrultuda nefis Yezid'e, ruh ise Hz. Hüseyin'e benzetilmiştir. Bu metafora göre bizler şîa gibi dışarıda her ne kadar Yezid'e lanet etsek de nefsimizin her istediğini yerine getirerek ruhumuza eziyet etmiş oluyoruz. Diğer bir ifadeyle Yezid'i (nefsimizi) bedenimize, vücudumuza hâkim kılıyoruz. Önemli ve zor olan ise ruhumuzu (Hz. Hüseyin'i) bedenimize (Yezid'e) hâkim kılabilirdir. Dolayısıyla bunu başarabildiğimiz takdirde Allah'ın muhabbetine nail olabiliriz.⁴³

4. Tevvâbîn (Bekkâîn) Hareketi (H. 61/680)

Emevî muhalefetinin önemli bir merkezi olan Kufe halkından bir zümre, Hz. Hüseyin'in şehit edilmesi nedeniyle kendilerini suçlamıştır. Bunun en önemli sebebi Hz. Hüseyin'e vermiş oldukları sözü yerine getirmemeleridir. Ayrıca bu zümre Hz. Hüseyin'e vermiş oldukları sözü tutmamalarından dolayı kendilerine büyük bir sorumluluk yükleyerek pişmanlık, üzüntü ve gözyaşı ile tasavvufî (zühd) hayata yönelmişlerdir. Konunun bir başka yönü ise Kerbela'da meydana gelen elim hadiseler özellikle Kufe halkında derin etkiler bırakmış bunun neticesinde Tevvâbîn

⁴¹ Yusuf Şevki Yavuz, "Mehdî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV yayımları, 2003), 28/369-371.

⁴² Ali Coşkun, *Mehdilik Fenomeni* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2004), 307; Cemil Hakyemez, "Şîa'da Beklenen Kurtarıcı İnanç ve Günümüzdeki Yansımaları", *Beklenen Kurtarıcı İnanç Çalıştayı*, Kuramer, İstanbul, 2017, 59-112; Muhammed Ali Yıldız, "Tasavvufta Mehdilik." *Turkish Studies* 13/2 (2018), 659.

⁴³ Cemalnur Sargut, "Kerbela Hâdisesi ve Ehli Beyt Ahlâkı Üzerine" (Görüşmecî: Ferda Yıldırım Video Kaydı, Görüşme, 11.03.2022). https://youtu.be/i_rPTV7AVqM?si=ThKvGUsew2FLMDx9

adında bir zümre zuhur etmiştir.⁴⁴ Bu zümreye Hz. Hüseyin'in şehit edilmesinden dolayı kendilerini sorumlu tutup pişman oldukları için Tevvâbîn, büyük bir pişmanlıkla göz yaşı döktükleri için Bekkâîn denilmiştir.

Kufe ekolünde ortaya çıkan tasavvuf (zühd) anlayışının Hz. Ali ve Hz. Hüseyin'in ile doğrudan irtibatı bulunmaktadır. Şöyle ki Hz. Ali, Emevîlerle olan siyâsi mücadelesinin son zamanlarında Medine'den Kufe'ye hicret ederek orayı yönetim merkezi haline getirmiştir. Dolayısıyla Hz. Ali'nin taraftarları da Kufe'ye gelerek orada toplanmıştır. Ayrıca Hz. Hüseyin'in şehit edildiği Kerbela, Kufe'ye yakın bir mevkide bulunmaktaydı. Bu nedenle Hz. Hüseyin'e yapılan zulüm ve vahşet başta Kufe halkını derinden etkilemiştir. Ayrıca Kufe halkının genel vicdanında büyük bir pişmanlık ve üzüntü oluşturmuştur. Tevvâbîn (Bekkâîn) Hareketi de bu nedenlerden dolayı zuhur etmiştir. Üstelik bu elem verici hadiseler özellikle Hz. Ali ve Hz. Hüseyin'e yapılan zulüm ve haksızlıkları daha derinden hissedeni kimseleri ibadet ve zühd hayatına yöneltmiştir. Dolayısıyla ilk zühd hareketleri ve zühd yaşam tarzını benimseyenler Kufe'de zuhur etmiştir. İlk mutasavvıf lakabını alan Ebû Hâşim es-Sûfî (öl. 150/728)'nin Kufe'li olması bunun en somut delilidir.

Sonuç

Tasavvuf ilminin zühd döneminde dünyadan yüz çevirme, havf, haşyet, gözyaşı, ümit, sabır, vera, rıza, tevekkül gibi unsurlar daha çok ön plana çıkmıştır. Bu duyguların arka planında ise Allah'a karşı duyulan haşyet, cehennem azabı ve ahirette hesaba çekilme korkusu, cenneti ve rıza-i ilahiye elde etme ümidi bulunmaktadır. Zira zühd döneminde ortaya çıkan bu manevî duyguların o dönemde yaşanan acı olayların neticesi olduğu net bir şekilde belli olmaktadır. Nitekim özellikle bu çalışmada ele alınan Cemel vak'ası, Sıffin savaşı, Hakem olayı, Kerbela olayı ve Hz. Hüseyin'in şehit edilmesi zâhid müminlerin kalbinde büyük bir hüznü oluşturarak onların gözyaşı dökmelerine neden olmuştur. Ayrıca takva, havf, recâ, haşyet, sabır, rıza ve tevekkül gibi duygular hüznü kalplere şifa olarak farklı bir boyutta yeniden doğmuştur.

Bu çalışmada ele alınan tarihi olaylardan zühd döneminin temel çıkış noktasının aşırı dünyevileşme ve buna bağlı olarak Müslümanların dini değerlerinden uzaklaşması olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca başta zühd sonrasında ise tasavvuf olarak isimlendirilen bu ilmin genel olarak manevi değerlerin önemine vurgu yaparak ilerlediği ve zamanla insanların nazarında kabul gören bir nazariyeye dönüştüğü söylenebilir. Bütün bunların yanı sıra tasavvuf ilminin insanın daha çok ruhuna hitap eden bir ilim olması hasebiyle hem günümüzde hem önceki dönem-

---

⁴⁴ Bayram Adıgüzel, *Tasavvufu Ortaya Çıkaran Sosyo-Ekonomik, Siyasal ve Tarihsel Parametreler Bağlamında Zühd Dönemi* (Malatya: İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 85.

lerde insanların dikkatini kendi üzerine çekmeyi başardığını söylemek mümkündür.

Tasavvufun zühd dönemi esasında metafizik mevzulardan uzak, dinin pratik yönünü ön planda tutan bir anlayışı ifade etmektedir. Nitekim bu anlayışın oluşmasında Cemel vak'ası, Sıffin savaşı, Hakem olayı, Kerbela olayı, Hz. Hüseyin'in şehit edilmesi ve Tevvâbîn (Bekkâîn) hareketi gibi tarihi olayların etkisinin büyük olduğu görülmektedir. Ayrıca bu çerçevede tasavvufun doğuşundaki tarihi arka plana bakıldığında şu unsurların tasavvufun doğuşunda önemli rol oynadığı ifade edilebilir:

- Kur'ân ve sünnetin ortaya koymuş olduğu temel prensiplerden uzaklaşma.
- Asr-ı saadette görülmeyen şatafat, sefahat, israf, oyun ve eğlence.
- Sınırların genişlemesiyle beraber meydana gelen aşırı dünyevilik.
- Müslümanlar arasındaki siyâsî olumsuz olaylar.
- Zühd ehli bazı sahabilerin şehit edilmesi ve bunun neticesinde doğan iç buhranlar.
- Dünyevî menfaatlerden dolayı işlenen günahlar ve bunların neticesinde duyulan aşırı pişmanlık.
- Pişmanlığın verdiği duyguyla beraber Allah'a rucû etme (tevbe) ihtiyacı.
- Halifelik kavgaları sebebiyle parçalan Müslümanların birliği vahdet düşüncesine sahip zahid kimselerin telkin ve uyarıyla yeniden doğması.
- Müslümanlardaki ahlaki zafiyetin pasif bir tepki olarak zühd kavramını doğurması.
- Cemel vak'ası ve Sıffin olayında binlerce Müslümanın kanı dökülmesi, Sıffin sonrasında Kufe'de Hz. Ali'nin şehit edilmesi ve en sonunda Kerbela'da hunharca Ehl-i beytin katledilmesi nedeniyle İslam aleminde meydana gelen maddî ve manevî hasarlar.

Kaynakça | References

- Adıgüzel, Bayram. *Tasavvufu Ortaya Çıkaran Sosyo-Ekonomik, Siyasal ve Tarihsel Parametreler Bağlamında Zühd Dönemi*. Malatya: İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Akkaya, Veysel. "Tasavvuf Klasiklerinde Hz. Ali'nin Şahsiyeti -Kur'an ve Hadis Perspektifiyle Karşılaştırma-". *Usul İslam Araştırmaları* 32/32 (Ekim 2019), 69-90.
- Akkaya, Veysel. "Tasavvuf Klasiklerinde Hz. Ali'nin Şahsiyeti-Kur'an ve Hadis Perspektifiyle Karşılaştırma", *Uluslararası Ahmed Ziyaüddin Gümüştanevî Sempozyumu*, 81-86.
- Altunkaya, Mustafa. *Bir Başka Açıdan Sûf Hareketi Tarihi*. İstanbul: Çıra Yayınları, 2016.

- Apak, Adem. *Anahatlarıyla İslam Tarihi, Hulefa-i Raşidin Dönemi*. İstanbul: Hikmet Neşriyat Yayınları, 2008.
- Aycan, İrfan. *Saltanata Giden Yolda Muaviye b. Ebî Süfyan*. Ankara: Fecr Yayınları, 1990.
- Aycan, İrfan. *Saltanata Giden Yolda Muaviye Bin Ebî Süfyan*. Ankara: Fecr Yayınları, 1990.
- Aycan, İrfan-Sarıçam, İbrahim. *Emeviler*. Ankara: TDV Yayınları, 1993.
- Aziova, Elnure. *Kerbela Vak'ası*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012.
- Bardakçı, Mehmet Necmettin. *Sosyo-Kültürel Hayatta Tasavvuf*. Isparta: Fakülte Kitapevi, Isparta 2000.
- Baş, Mustafa. "Hıristiyanlıkta İsa Algısının Mitolojik İslam Tasavvufunda İz Düşümleri", *The Journal of Academic Social Science Studies* 8/61 (2019), 173-186.
- Baş, Mustafa. "Güven Toplumu Oluşturmanın Temel İlkeleri (Samimiyet, Kardeşlik, Adalet ve Müsavat)." *Edebali İslamiyat Dergisi* 1/1 (2017), 133-147.
- Bolat, Selahattin. "Rebî b. Huseym", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 34/495-496. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Sargut, Cemalnur. "Kerbela Hâdisesi ve Ehli Beyt Ahlâkı Üzerine" (Görüşmecisi: Ferda Yıldırım, Video Kaydı, Görüşme, 11.03.2022). https://youtu.be/i_rPTV7AVqM?si=ThKvGUsew2FLMDx9
- Coşkun, Ali. *Mehdilik Fenomeni*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2004.
- Çubukçu, Hatice. *Tasavvuf Hareketi İçinde Yer Alan Bayan Mutasavvıflar (H. I-V M. VII-XI)*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2004.
- Çift, Salih. "Gazzalî Öncesi Mutasavvıfların Hz. Ali ve Ehl-i Beyt'le İlgili Görüşleri". *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 5/1 (Mayıs 2005), 163-171.
- Demircan, Adnan. "Hz. Ali'nin İktidar Yıllarında İslâm Toplumunda Siyaset". *Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1/2 (2013), 173-190.
- ed-Dîneverî, Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvud. *el-Ahbârü't-Tivâl*. thk. Abdulmünim Âmir. Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütubi'l-Arabî, 1960.
- Efendioğlu, Mehmet. "Suheyb b. Sinân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 37/476-477. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- el-Belâzurî, Ebu'l-Abbâs Ensâbu'l-Eşrâf. thk. Suheyl Zekkâr ve Riyâd ez-Ahmed b. Yahyâ Zirikli. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1996.
- el-Mes'ûdî, Ebu'l-Hasan Alî b. el-Hüseyn b. Alî. *Murûcu'z-Zeheb ve Me'âdinu'l-Cevher*. thk. Kemal Hasan Mer'î. Beyrut: el-Mektebetu'l-Asriyye, 2005.
- el-Mısrî, Hüseyin Mücîb. *Kerbela beyne şu'arâ'iş-şu'ûbi'l-İslâmiyye*. Kahire: Dâru'l-Kütubi'l-İlmiyye, 2000.

- el-Minkarî, Ebu'l-Fadl Nasr b. Müzâhim b. Seyyâr. *Vak'atu Sıffîn*. thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn. Beyrut: Dâru'l-Ceyl, 1990.
- el-Ya'kûbî, Ahmed b. İshâk b. Ca'fer b. Vehb. *Târîhu'l-Ya'kûbî*. thk. Muhammed Ali Beydavî. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2002.
- Fıġlalı, Ethem Ruhi. "Hüseyin". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 18/518-521. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Fuzûlî. *Hadîkatü's-Sü'edâ*. Çev. Şeyma Güngör. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987.
- Gazzâlî, Ebu Hamid Hucetü'l-İslam Muhammed b. Muhammed. *İhyâ-u Ulûmiddîn*. Çev. Ahmet Serdaroglu. İstanbul: Bedir Yayınevi, 1998.
- Gökbulut, Süleyman. "Safevîler Devrinde Şîliğin Yayılmasında Tasavvufun Rolü: Tasavvuf Tarihi Açısından Bir Değerlendirme." *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/30 (2016), 269-297.
- Gürbüz, İncinur Atik. "Kerbela Şehidinden Sevgili İmgesine: Hz. Hüseyin". *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi* 64 (2012). 129-146.
- Hafizoğlu, Yakup. "Eş'ârî Kelamında İman, İslam ve Küfür Kavramları Bâkılânî Örneği-", *Edebali İslamiyat Dergisi* 4/1 (Mayıs/2020), 67-95.
- Hakyemez, Cemil. "Şia'da Beklenen Kurtarıcı İnancı ve Günümüzdeki Yansımaları", *Beklenen Kurtarıcı İnancı Çalıştayı*, Kuramer, İstanbul, 2017.
- Halîfe b. Hayyât, Ebû Amr b. Halîfe eş-Şeybânî el-Basrî. *Târîhu Halîfe b. Hayyât*. thk. Ekrem Ziya el-Umrî. Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1976.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Baġdâdî. *et-Tabakatü'l-Kübrâ*. nşr. İhsan Abbas. Beyrut: Daru's Sadr, 1968.
- İbnü'l-Esîr, İzzeddin. *el-Kâmil fi't-târîh*. thk. Ebu'l-Fida Abdullah el-Kadi. Beyrut: Dâr'ul-Kütübi'l-İlmiyye, 1987.
- İzmirli, Betül. "Erken Dönem Tasavvufunda Mütezehhid Tipler". *İğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 19 (Ekim 2019), 213-232.
- Kelâbâzî, Ebu Bekr Muhammed b. İbrahim el-Buhârî, *Taaruf-Doğuş Devrinde Tasavvuf*, çev. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1979.
- Kuşeyrî, Abdülkerim. *er-Risâle*, Çev. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1999.
- Kılıç, Ünal. *Çeşitli Yönleriyle Kerbela*. Sivas: Asitan Yayıncılık, 2010.
- Köksal, Mustafa Âsım. *İslam Tarihi*. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2023.
- Köksal, Mustafa Âsım. *İslam Tarihi: Hz. Hüseyin ve Kerbelâ Faciası*. İstanbul: Köksal Yayınları, 1979.
- Müberred, Ebu'l-Abbas Muhammed b. Yezid. *el-Kâmil fi'l-Lüġa ve'l-Edeb ve'n Nahv ve't-Tasrîf*. thk. Muhammed Ebu Fadl İbrahim. Kahire: Darü'l-Fikri'l-Arabi, tsz.

- Onat, Hasan. *Emeviler Devri Şii Hareketleri ve Günümüz Şiiliği*. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Öngöre, Reşat. “Tasavvuf”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 40/119-126. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Öz, Mustafa. “Kerbela”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 25/271-272. Ankara: TDV Yayınları, 2022.
- Özçelik, Kenan. *Yûsuf-ı Meddâh ve Maktel-i Hüseyin (İnceleme, Metin-Sözlük)*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008.
- Schimmel, Annemarie. *Mystical Dimensions of Islam*. North Carolina: The University of North Carolina Press, 1975.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr. *Târîhu’r-Rusûl ve’l-Mulûk*. thk. Muhammed Ebu’l Fazl İbrahim. Kahire: Daru’l Mearif, 1960.
- Tanrıverdi, İsmail. *Sıffîn Vakası*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022.
- Tek, Abdürrezzak. *Tarihi Süreçte Tasavvuf ve Tarikatlar*. Bursa: Bursa Akademi, 2021.
- Uzun, Mustafa İsmet. “Kerbela”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 25/274-275. Ankara: TDV Yayınları, 2022.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Cemel Vak’ası”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 7/321-322. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Yıldırım, Ahmet. “Tasavvufî Düşüncede Hz. Ali ve Bu Düşünce İçerisinde Hz. Ali’ye Nispet Edilen Rivayetler”. *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22/1 (2009), 41-56.
- Yıldız, Muhammed Ali. “Tasavvufta Mehdilik.” *Turkish Studies* 13/2 (2018): 653-667.

Hamdi Gündoğar

Prof. Dr., Adıyaman Üniversitesi

İslami İlimler Fakültesi Kalam ve İslam Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalı

Prof. Dr., Adıyaman University, Faculty of Islamic Sciences, Department of Kalam and History of Islamic Sects

Adıyaman/Turkey

hgundogar@adiyaman.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0003-4978-8436>

Makale Bilgisi/Article Information

Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi/Research Article

Geliş Tarihi/Date Received: 01.12.2023

Kabul Tarihi/Date Accepted: 28.12.2023

Yayın Tarihi/Date Published: 31.12.2023

Yayın Sezonu/Publication Season: Aralık/December 2023

DOI: <https://doi.org/10.54958/iad.1399027>

Atıf/Cite as: Gündoğar, Hamdi. "Deistik Tanrı Algısı, Seküler Yaşam ve Dünyevileşme". *İslami İlimler Araştırmaları Dergisi* 14 (Aralık 2023), 19-28. <https://doi.org/10.54958/iad.1399027>

İntihal Taraması/Plagiarism Detection

Bu makale özel bir yazılımla taranmış ve intihal tespit edilmemiştir.

This article was scanned with a special software and no plagiarism was detected.

Deistik Tanrı Algısı, Seküler Yaşam ve Dünyevileşme

Öz

Deizm, âleme müdahil olmayan Tanrı anlayışıyla ilkçağ Yunan felsefesinde izleri olan felsefi ve dini bir akımdır. Ancak Rönesans, Reform ve Aydınlanma çağı deizmin yoğun bir şekilde tartışıldığı dönem olmuştur. Deizm, günümüzde de popüleritesi olan ve seküler hayat tarzında anlamını bulan bir düşüncedir. Yarattıktan sonra evrene ve insana müdahil olmayan tanrı teorisi sekülerizm ile hayatın pratiğine aktarılmıştır. Deistlere göre Tanrı evreni mükemmel ve noksansız, insanı da akıllı olarak yaratmıştır. İnsan Tanrı'nın kendisine bahşettiği akıl ile dünyadaki sorumluluk ve görevlerini yerine getirebilecek kapasitededir. Ayrıca akıllı bir varlık olan insan beşerî ve ahlaki esasları da idrak edebilecek bir kabiliyete sahiptir. Evrene sonradan müdahaleye gerek duyulduğu takdirde bu, Tanrı'nın evreni mükemmel yaratmadığı ve Tanrı'nın mükemmeli yaratmaktan aciz olduğu anlamına gelir. Seküler hayat tarzında insan yaşamında metafizik ve dini değerler yadsınarak, tamamen maddi ve dünyevi bir yaşam felsefesi benimsenmiştir. Yine bu anlayışta, ilahi vahyin göz ardı edildiği, dini vecibelerin kabul görmediği dünyevi bir anlayış yaşam tarzı haline gelmiştir. Sekülerizm "dinin sosyal yapıdaki egemenlik ve geçerliliğini yitirmesi, doğüstü olayların tabii ve dünyevi olaylar gibi algılanması, insan aklının dini ve metafizik bağlardan kurtarılması, dinin bir vicdan meselesi haline getirilmesidir. Sekülerizmin Müslüman dünyasındaki kullanımı diyebileceğimiz dünyevileşme, dünyaya gereğinden fazla meyletme, dini yaşantıyı ihmal edecek kadar

dünyalıklarla meşgul olma gibi anlamlara gelmektedir. Bunun sonucu olarak kişinin sosyal, kültürel, ekonomik ve benzeri etkenlerle, hayatı sadece tecrübe edilenle sınırlaması, kendilerini Allah'tan bağımsız görerek kendi öz benliğine yabancılaşması ve gaflete düşmesidir.

Anahtar kelimeler: Kalam, Tanrı, Deizm, Sekülerizm, Seküler, Dünyevilik.

Deistic God Perception, Secular Life and Secretalization

Abstract

Deism is a philosophical and religious movement that has traces in ancient Greek philosophy with its understanding of God who does not intervene in the universe. However, the Renaissance and Reformation processes and the Age of Enlightenment were the periods when deism was discussed intensively. Deism is an idea that is still popular today and finds its meaning in the secular lifestyle. The theory of God, who does not interfere with the universe and humans after creation, has been transferred to the practice of life through secularism. According to Deists, God created the universe perfect and complete and man as intelligent. Man has the capacity to fulfill his responsibilities and duties in the world with the intelligence God has given him. In addition, humans, who are intelligent beings, have the ability to comprehend human and moral principles. If there is a need to intervene in the universe later, this would mean saying that God did not create the universe perfectly and that God is incapable of creating perfection. In the secular lifestyle, metaphysical and religious values in human life are rejected and a completely material and worldly philosophy of life is adopted. Again, in this understanding, a worldly understanding in which Divine revelation is ignored and religious obligations are not accepted has become a lifestyle. Secularism is "the loss of dominance and validity of religion in the social structure, the perception of supernatural events as natural and worldly events, the liberation of the human mind from religious and metaphysical ties, and the making of religion a matter of conscience. Secularization, which we can call the use of secularism in the Muslim world, means being too inclined towards the world, being too busy with worldly things to the point of neglecting religious life. As a result, due to social, cultural, economic and similar factors, they limit life only to what is experienced, see themselves as independent from God, and become alienated from their own self and fall into heedlessness.

Key words: Kalam, Deism, Secularism, Secular, Worldliness.

Giriş

Tanrı-âlem, Tanrı-insan ilişkisini vazedilen ilâhî dinlerin yanında düşünce dünyasında da inançlara yönelik değerlendirme ve anlayışlar hep var olmuştur. Deizm Tanrı'nın varlığına yer veren ancak Tanrı'nın âlemi yarattıktan sonra ona müdahale etmediğini iddia eden felsefi akımdır. Teorik olarak Tanrı'nın varlığını kabul eden bu anlayış, aklın insan yaşamını yönlendirmede yeterli olduğu teziyle vahyi ve peygamberliği reddetmektedir. Sekülerizm ise teorik plandaki deistik anlayışın pratik edilmiş hali olarak yaşam sürecinde tanrısal bir müdahaleyi yadsıyan, kutsaldan arındırılmış bir hayat tarzını öngörmektedir.

Deistik düşüncenin ilk nüvelerini ilk çağ felsefesinde bulmak mümkündür. Ancak deizm ağırlıklı olarak Rönesans, Reform ve Aydınlanma dönemi Avrupa'sında tartışılmıştır. Deizm, felsefi bir görüş olduğu kadar aynı zamanda dini bir hareket karakteri de taşımaktadır. Başka bir ifadeyle deizm; vahyi ve vahyin bildirdiği her şeyi reddederek sadece akıl yoluyla kavranan bir Tanrı'nın var olduğu fikrini benimseyen doğal teoloji veya rasyonel ahlak anlayışı anlamına gelmektedir. Deistler, Tanrı'ya inanmakla birlikte, belli bir dinin esas ve ilkelerini kabul etmeyen; Tanrı'nın evreni yarattıktan sonra onu, kendi yasalarıyla baş başa bıraktığını öne sürmüşlerdir.¹

Evreni yarattıktan sonra ona müdahale etmeyen Tanrı anlayışına dayanan deizm anlayışına göre evren ne kadar mükemmelse onun yaratıcısının veya yapıcısının da mükemmel bir varlık olması gereklidir. Deistlere göre Tanrı evreni mükemmel ve eksiksiz, insanı da akıllı olarak yaratmıştır. İnsan Tanrı'nın kendisine bahsettiği akıl ile dünyadaki sorumluluk ve görevlerini yerine getirebilecek kapasitededir. Ayrıca akıllı varlık olan insan beşeri ve ahlaki esasları da idrak edebilecek bir melekeye sahiptir. Evrene sonradan müdahaleye gerek duyulduğu takdirde bu, Tanrı'nın evreni mükemmel yaratmadığı ve Tanrı'nın en iyiyi yaratmaktan aciz olduğu anlamı taşır. Bu ise kabul edilebilir bir şey değildir. Buradan hareketle bir taraftan Tanrı'ya her türlü noksanlık ve acizyetten münezzeh kılmak gibi görünen deistik anlayışın asıl maksadının Tanrı'ya âlemin dışına itmek olduğu anlaşılmaktadır. Aynı şekilde insanın akıllı bir varlık oluşuna vurgu yapılarak da âlemin dışına itilen Tanrı fikrinin yerine insanın kendisini ikame etmeye yeltendiği görülmektedir.

Rasyonalizmin etkisiyle aklın dine uygulanmasının, deizmin tabii bir sonucu olarak dini geleneklerin, hatta vahyin reddedilip yerine akıl dininin ikame edilmesi gündeme gelmiştir. Rasyonalizmin tesiriyle aklı ön plana çıkaran deizm kendi içerisinde tutarlı olmak için kaçınılmaz olarak din konusunda böyle bir sonuca varmıştır. Aklın din alanına uygulanmasının doğal bir sonucu olarak "Doğal din" veya "Tabii din" diye bilinen akıl dini doğmuş ve kısa sürede yaygınlaşarak birçok düşünür tarafından "Deizm" diye isimlendirilmiştir. O, Tanrı'yla kurulan doğrudan veya dolaylı

¹ Bedia Akarsu. *Felsefe Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: İnkılap Yayınları, İstanbul, ts.), 196.

iletişime bağlı olan vahiy dini veya doğaüstü teolojiye karşıt olarak, akıl yoluyla oluşturulabilen veya insanda doğuştan var olduğu düşünülen inançlar bütününi ifade etmektedir. Yine bu şekilde yapılan, yani insanın salt kendi aklına dayanarak kendi Tanrı'sını ve evren teorisini meydana getirebileceğini varsayan teolojiye de "Doğal Teoloji" adı verilmiştir.²

Öte yandan evrene sonradan müdahale fikrini hiçbir şekilde kabul etmeyen deist anlayış bu bağlamda Allah'ın peygamber ve vahiy göndermesini de kabul etmemektedir. Zira deist anlayışa göre sonradan peygamber ve vahiy göndermek Tanrı'nın kemal sıfatına sahip olup her şeyi başta mükemmel kılması ilkesine aykırıdır. Bu bakış açısına göre düşünecek olursak Tanrı'nın ilk başta evreni mükemmel bir şekilde yaratması ve insanı da akıllı olarak yaratması, sonradan peygamber ve vahiy yolu ile müdahalesine gerek bırakmamaktadır.

Deistik bir inancı benimseyen kişinin zaman içerisinde hayat pratiğini de bu düşüncesine göre dizayn etmesi tabiidir. Nitekim Batı toplumlarında seküler bir yaşam tarzının benimsenmesi bunun en açık örneğini teşkil etmektedir. Şimdi deizm düşüncesinin tarihsel süreçte sekülerliğe nasıl evrildiğine bakalım.

1. Deizm'den Sekülerizm'e Evrilme Serüveni

Deizm, ilk çağ filozofu Aristo'nun kendisi hareket etmeyen ama hareket ettirici (muharrik) Tanrı anlayışından mülhem, deizmi benimseyen Avrupalı düşünür- lere göre deist, rasyonel ve deneysel düşünceyi sentezleme çabasıyla yönünü doğaya çeviren, akli bilginin hizmetine sunan özerk bir bireydir. Onlara göre deist; doğallı dini savunur, doğallı ahlaka vurgu yapar, Tanrı'nın evrene ve insana müdahalesini reddeder.³

Rönesansla birlikte Avrupa'da din, siyaset ve ekonomide seküler bir anlayışın tezahür ettiği hissedilir hale gelmiştir. Bu dönemde birey ve toplumların ilgi, merak ve araştırma arzuları metafizik varlıkların dünyasından görünür dünyaya kaymıştır. Soyut metafizik kavramlar üzerinden sonu gelmez tartışmalar ve tabiat-üstü varlıkların mahiyetinden bahisler yerini somut, hissedilir ve algılanabilir nesnelereyle birlikte tabiata odaklanmaya bırakmıştır.⁴

Aydınlanma dönemi insanın düşünce dünyasında din ve geleneklere bağlı kalmayarak kendi akli ve tecrübeleri ile hayatını yönlendirme dönemidir. Bir anlamda insan zihninin ve fikrinin hiçbir otorite ya da ön yargıya teslim olmasına izin verilmemesidir. Onlara göre insan, yargılarını sadece kendi eleştirel aklıyla belirleyebilmelidir. Bu dönemde insan merkezli bilim ve düşünce anlayışı ön plana çıkmış,

² Ahmet Cevizci, "Deizm", *Felsefe Sözlüğü* (İstanbul: Paradigma Yayınları, 2002), 254; Ersan Özten, "Teizm ve Deizm Açısından Vahye Olan İhtiyaç", *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm Kongresi*, (Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi 2017) 257-258.

³ Adnan Bülent Baloğlu, *Son Hurafe Deizm* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2021), 93.

⁴ Alfred Von Martin, *Sociology of the Renaissance* (London: y.y., 1945), 21.

metafizik merkezli din veya düşünce anlayışı ise gün geçtikçe önemini yitirmiştir. Aydınlanma döneminin ana özelliği seküler bir dünya tasavvuru ve bu düşüncenin hayatın her alanında görünür kılınma çabasıdır.⁵

Son yıllarda yeniden popüler hale gelen deizm, felsefi derinliği olan bir akımdan ziyade dini yaşamı askıya alma eğilimini ifade etmektedir. Diğer ifadesiyle öteden beri seküler hayatı benimsemiş kişilerin bir anlamda inancını ifade etmektedir. Pratikte seküler yaşam biçimini içselleştiren kişilerin teoride deist olmaları doğaldır. İlki Tanrı'yı düşünsel âleme etki etmekten alıkoyarken ikincisi insan hayatına müdahaleden O'nu menetmiştir.

2. Bir Yaşam Tarzı Olarak Sekülerizm

Bir yaşam tarzı olarak Protestan ülkelerde Sekülerizm; dinin dünyevilikle olan her türlü aksiyonla bağlantısı kesilerek özelleştirilmesi, yani bireysel hayata havale edilip, hayat ile sosyal bağı kalmamış ritüeller ve inançlar kompleksi haline getirilmesi olayı olarak görülebilir. Nitekim Peter L. Berger'in (ö.2017) "Biz sekülerizm ile toplum ve kültür alanlarının dini kurumlar ve sembollerin egemenliğinden çıkarıldığı süreci kastediyoruz"⁶ şeklindeki tanımında bunu görmekteyiz.

Sekülerizm, dine ve dünyaya ilişkin olan hususların birbirine müdahil olmadığı ve dünya için çalışmanın bir ibadet halini aldığı bir hali tasvir eder. Buradan hareketle, modern Batı düşüncesinin sadece maddi hayatı dönüştürmekle kalmadığı, başta Hıristiyanlık olmak üzere, gelenek, kültür ve kutsal değerleri yeni bir okumaya tabi tutarak radikal bir değişime uğrattığı söylenebilir.⁷ İşte buna paralel olarak, Rönesans, Reform ve Aydınlanma ile birlikte Hıristiyanlıkta meydana gelen büyük dönüşümün adı sekülerleşme olmuştur. Bunun anlamı, Avrupa toplumunda Hıristiyanlığın egemenliğinin son bulması, toplumun dinden uzaklaşması, dinin işlevlerinin seküler toplumsal işlevlere dönüşmesi ve son olarak da kutsalın yerini sekülerleşmenin almasıdır.⁸

Sekülerizm "dinin sosyal yapıdaki otorite ve geçerliliğini yitirmesi, doğüstü olayların tabii ve dünyevi olaylar gibi algılanması, insan aklının dini ve metafizik bağlardan kurtarılması, dinin bir vicdan meselesi haline getirilmesidir."⁹ Tarihsel süreç içerisinde kazandığı anlam zenginliği ile sekülerizmi şu şekilde daha açıklayıcı bir tarzda tanımlayanlar da olmuştur. Buna göre sekülerizm, dinin sosyal yapıdaki otorite ve geçerliliğini yitirmesi, doğüstü olayların tabii ve dünyevi olaylar gibi algılanması, insan aklının dini ve metafizik bağlardan kurtarılması, dinin bir vicdan

⁵ Vahdettin Başçı, "Deizm Kavramı ve Ortaya Çıkardığı Problemler", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 22/1 (Mart 2018), 35.

⁶ Peter L. Berger, *Dinin Sosyal Gerçekliği*, çev. Ali Coşkun (İstanbul: İnsan Yayınları, 1993), 162.

⁷ Ahmet Yıldırım, *Din, Dünyevileşme ve Zühhd* (Ankara: Ankara Okulları, 2014), 19.

⁸ Nuray Mert, *Laiklik Tartışmasına Kavramsal Bakış* (İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 1994), 24.

⁹ Mustafa Armağan, *Gelenek ve Modernlik Arasında* (İstanbul: İnsan Yayınları, 1988), 87.

meselesi haline getirilmesidir. Başka bir ifadeyle sekülerleşme belli bir toplumda belli bir zaman dilimi içerisinde doğaüstü alanın, yani dinin, dinsel yapıların, halk inançlarının ve diğer tüm doğaüstü öğretilerin bireysel ve toplumsal düzeydeki prestijlerinin ve gündelik yaşamı şekillendirme güçlerinin azalması demektir.¹⁰

Yukarıdaki düşüncelerden hareketle sekülerizmi şöyle özetlemek mümkündür; sekülerleşme, dinsel olan veya dinsellik atfedilen bütün değer ve ilkelerin, bireysel, toplumsal ve kurumsal yaşamın dışına itilmesi, sadece bu dünyayı yaşanabilir kabul edip, aşkın olanla veya öte dünyadan ilişkisini koparma temeline dayalı, insan merkezli düşünme ve yaşama biçimidir. Dini olanla bağların koparılma ideolojisi, insanı kendi kendine yeter kabul etme felsefesi, özel anlamda imanın ihmal edilmesi, dini kurumlarda popülarite kaybı ve dini kurumların toplumsal etkisini yitirmeleri, bireysel düzeyde de dini inançların veya imanın etkisini yitirişi, kısaca dinsel olanın buharlaşması, paranteze alınması olarak da değerlendirilebilir.¹¹

Modern çağın en yaygın inanç problemlerinin başında dinin önem ve gerekliliği hakkında şüphe duyma ve çoğunlukla bu sebepten ötürü dini dikkate almama problemi gelmektedir. Bu anlayışa göre artık modern insanın dine ihtiyaç duymadığına, din olmadan da insanların iyi ve güzel davranışlar sergileyerek ahlaki bir yaşam sürebileceklerine inanılmaktadır. Üstelik bu iddia sahiplerinin önemli bir kısmını Allah'ın varlığına inanan insanların oluşturduğu görülmektedir. Allah'ın varlığına inanmasına rağmen dine ihtiyaç duymadığını iddia eden kişiler açısından belki de en fazla belirsizlik taşıyan şeyin Allah-insan ilişkisi olduğu söylenebilir. Çünkü bu kişiler, evrenin ve yaşamın Allah tarafından yaratıldığına inanmalarına rağmen, Allah ile yaratmış olduğu evren ve insan başta olmak üzere diğer canlılar arasında nasıl bir ilişki bulunduğunu net bir şekilde ortaya koyabilmiş değildir. Modernleşen dünyanın insanı kendine yeni bir model ortaya koymuştur. Katı bir anlayışla rasyonalizm ve sekülerizm gibi birtakım ideolojileri benimseyerek; dünyasını bireysellik, bencillik ve faydacılık gibi temeller üzerine inşa etmiştir.

Şüphesiz rasyonel bakış açısına sahip olmak dini inanca sahip kişiler için de gerekli bir şeydir; ancak rasyonel bakış açısı, bir amaç değil kökensel ve evrensel sorularımız için aradığımız cevaplara ulaşmamızda kullanmamız gereken bir araçtır. Seküler insan, akıl ve inanç arasındaki o hassas bağı kuramadığı gibi maneviyata dair ne varsa hepsinden soyutlanmış haldedir. Özetle sekülerleşme; dinin bireyin ve toplumun hayatındaki etkisinin azalması ya da bir şekilde tamamen ortadan kalkması veya başka bir ifade ile dini olanın karşıtını ifade etmektedir.¹²

¹⁰ Volkan Ertit, *Sekülerleşme Teorisi* (Ankara: Liberte Yayınları, 2019), 47.

¹¹ Wornen C. Young, "Secularism", *Barker's Dictionary of Theology*, (The United States of America: Ninth Printing, 1978), 477; Mustafa Özden, *Müslüman Kültüründe Sekülerleşme Süreci* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2010), 22.

¹² Alexis Carrel, *İnsanlar Uyanın*, çev: Leyla Yazıoğlu (İstanbul: Arif Bolat Kitabevi, 1959), 176; Özten, "Teizm ve Deizm Açısından Vahye Olan İhtiyaç", 248.

Batılı dünyasının bir gerçeği olan sekülerleşme kuşkusuz diğer dünya toplumlarını ve İslam dünyasını da etkilemiştir. Bu etki İslam dünyasına nasıl yansımıştır ve ne kadar etkili olmuştur, şimdi bu durumu gözden geçirelim.

3. Batı Dünyasının Sekülerleşmesi Müslüman Dünyasının Dünyevileşmesi

Esasında sekülerleşme ve dünyevileşme büyük oranda aynı anlamı ifade etmekle beraber aralarında önemli farklılığı da barındırmaktadırlar. Müslümanın zihin dünyasında Allah, âleme müdahil olduğu gibi, yapılan dualara da icabet edendir. Müslümanın dünyevileşmesi, dini görevlerini yerine getirmekteki gafleti, dünyevi maslahatlara fazlaca meyletmesidir. Müslümanın, Allah inancında bir kuşkusuz söz konusu değildir ancak amelde, yani pratik hayattaki dini yaşamında eksik ve kusurları bulunabilmektedir.

Sekülerizm, kurumsal ve bireysel olarak dinin bireysel olarak insan hayatından tamamen çıkarılmasını hedefler, oysaki dünyevileşme daha çok dini yaşamdaki zafiyetten kaynaklanan ihmalleri ifade ettiği için böyle bir gaye ve hedefi yoktur. O, daha çok insanların dinsel ilkelerden kurtularak kendi psiko-sosyal beklentilerini karşılayan iyi-kötü değerlerine göre yaşanması gerektiğini savunur.¹³ Sekülerizmin özünde ilahi ve dini olana yönelik meydan okuma vardır; ancak Müslümanın dünyevileşmesinde dine bir meydan okuma yoktur, sadece dini görev ve sorumluluklarında ihmal vardır. Bu açıdan Müslüman toplumlarda dünyevileşme şeklinde tezahür eden sosyal değişimi ve dine karşı lakaytlığı sekülerizm olarak adlandırmak çok isabetli görünmemektedir. Dünyevileşmeyi sekülerizmle paralel şekilde tanımlayanlar da vardır. Bu anlamda yapılan tanımların bazıları şöyledir: Dünyevileşme terim olarak, “dünyanın dinden ve dini düşüncenin dünyayı anlamlandırmasından arındırılması, kapalı bütün dünya görüşlerinin dağıtılması ve bütün tabiatüstü mitlerin ve kutsal sembollerin kaldırılıp atılması” şeklinde tarif edilmiştir.¹⁴ Dünyevileşme; dünyayla yakın ilişkiye girme ve dünyaya karşı özel bir tavır almadır.¹⁵ Dünyevileşmek tamamen dünya için yaşamak, dünyayı ve dünya hayatını öncelemek, asıl olarak dünyayı bilmek diğer bir ifadeyle sekülerleşmektir. Ahirete inansa dahi, Allah’ın verdiği bütün imkânları dünyası için harcamaktır. Onun için sevinmek, onun için üzülme.¹⁶ Dünyevileşme, dünyaya gereğinden fazla meyletme, dini yaşantıyı ihmal edecek kadar dünyalıklarla meşgul olma gibi anlamlara gelmektedir. Bunun sonucu olarak insanların sosyal, kültürel, ekonomik ve benzeri etkenlerle hayatı sadece dünya hayatı olarak sınırlaması, varlığı tek boyutlu algılamasıdır Bunun sonucu olarak sosyal, kültürel, ekonomik ve benzeri

¹³ Detaylı bilgi için bk. Çağlayan, Harun, “Psiko-Sosyal ve Teolojik Açıdan Deist Söylem”, *Hız Peygamber ve Gençlik Sorunları*, ed. Mehmet Bayyığıt vd. (Konya: Palet Yayınları, 2019), 60.

¹⁴ İlhami Güler, *Politik Teoloji Yazıları* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2002), 11.

¹⁵ Yıldırım, *Din, Dünyevileşme ve Zühd*, 17.

¹⁶ Burhan İşleyen, *Dünyevileşme* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2019), 85-86.

etkenlerle, insanların, hayatı sadece dünya hayatı sınırlaması, varlığı tek boyutlu algılamasıdır.¹⁷

Yapılan tanımlara dikkat edildiğinde dünyevileşme seküler anlayışla iç içe bir şekilde ele alınmıştır. Sekülerizm için yapılan tanımların benzerleri dünyevileşme için de yapılmıştır. Batılı anlamda dünyevileşme, sekülerizmle aynı anlama gelmektedir. Ancak Müslüman dünyasında durum kısmen farklıdır.

İnsanlar yaratıldığı andan itibaren fitratındaki meyille dünyalık peşinde koşmakta, anı, hızı ve hazzı yaşamak için manevi olanı ihmal etmekte, kendisine açılan dünya çiçeğine karşı zafiyet göstermekte, maddi olanı yüceltmeye eğilim duymaktadır.¹⁸ Bu nedenle Müslüman inancına göre insanı en iyi bilen Allah, insanın tabiatında bulunan çeşitli zaafılara işaret ederek onları uyarmıştır. Bu bağlamda O, insanın malı çok sevdiğini bildirmiş,¹⁹ Hz. Peygamber de: “Âdemoğlunun iki vadi dolusu altını olsa üçüncüsünün de olmasını ister”²⁰ ifadesiyle bu düşkünlüğe dikkat çekmiştir.

Kur’an’da, maddi ve manevi dünya nimetlerinin insanlara cazip kılındığı, oysa bunların dünya hayatının geçici haz ve menfaatlerinden ibaret olduğu bildirilmektedir.²¹ Ayette sayılanlar “dünya hayatının geçici menfaatleri” de olsalar; kendilerine insanların arzulayacağı, tutku halinde bağlanacağı bir cazibe verilmiştir. İnsanların fitratlarında da bunları arzu etme, sevme ve bağlanma eğilimi zaten vardır. Yani dünya ziynetleri insanlar içindir. Bu nimet ve ziynetlerden uzak durmak veya bunların sevgisini kalbine sokmamak, her insan için pek mümkün değildir. O nedenle, helal olan dünya nimetlerinden faydalanmak her insanın, özel olarak da Müslümanın hakkıdır.²²

İnsanın fitratında var olan hırs ve tamah kontrol edilmezse, ruhsal bir hastalığa sebep olup kişinin kendisiyle birlikte başkalarına da zarar vereceği bir boyuta ulaşabilir. İnsanın dünya malına olan meyli ve tutkusu ölünceye kadar hiç eksilmeden artarak devam eder; ancak onun bu doyumsuzluğu ölümle sona erer. Kişinin bütün benliğini saran istek ve tutkusu olumsuz bir durumdur. Çünkü yegane gayesi dünya olan kişi; elde edeceği bütün dünyevi şeylerde helal-haram ayrımı

¹⁷ Süleyman Gümrükçüoğlu, “İmtihan ve Dünyevileşme”, *Turkish Studies, International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish* 10/2 (2015), 426-427.

¹⁸ M. Enes Topgül, “Kutsalsız Yollar: Dünyevileşme Örneği -Kur’an’ı Kerim Bağlamında-”, *Eskiyeşi* 14 (Eylül 2009), 54.

¹⁹ *Kur’an Yolu*, (Erişim 10 Kasım 2023), el-Âdiyat 100/8.

²⁰ Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyri *el-Câmi’u’s-şâhih*, nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâki (Kahire, 1955-56), “Zekât”, 116.

²¹ Âli İmran 3/14-15.

²² Zeki Duman, *Beyan’ul-hak: Kur’an’ı Kerim’in Nüzul Sırasına Göre Tefsiri* (Ankara: Fecr Yayınları, 2008), 1/191; İşliyen, *Dünyevileşme*, 91.

gözetmeksizin ulaşabildiği her şeyi toplamaya ve biriktirmeye çalışır, bunu yaparken de yaratılış gayesini, Allah'ı ve ahiret unuttur, tamamen dünyevileşir.²³

Sonuç

İlk çağ felsefesinde farklı Tanrı anlayışları vardır. Tanrı'nın yaratıcılığına vurgu yapmayan Aristo, O'nu sadece İlk Muharrik olarak tanımlar. Bu, evrene hareketini veren ancak sonrasında ona müdahale etmeyen bir Tanrı tasavvurudur. Tanrı'yı âleme müdahaleden alıkoyan bu görüş Avrupa felsefe dünyasında kendisine önemli bir yer bulmuştur.

Batı insanının Tanrı'ya karşı geliştirdiği varoluşsal özgüven, Hıristiyanlıktaki dogmatik inanç yapısını aşarak deistik bir anlayışa bürünmüştür. Avrupa halklarının kiliseye karşı duruşu diğer dünya devletlerinde ilahi dinlere bir karşı duruş şeklinde anlaşılmış ve deistik ve sekülerist bir anlayışa sahip insanlar tarafından deizm kabul görmüştür. Felsefi içeriğine nüfuz edemeyen yeni nesiller ise deizmin sempatanı durumuna düşmüştür.

Teorik planda Tanrı'nın âleme müdahalesini öngören deizmin hayat pratiği sekülerizmde somut hale gelmiştir. Zihin dünyasında Tanrı'nın hayata müdahil olmasını kabullenemeyen insanlar yaşam süreçlerinde kutsalsız, ibadetsiz, ahiretsiz bir yaşam tarzını benimsemişlerdir. Avrupalı insanın yüzyıllardır yaşadığı bu hayat tarzı zamanla halkı Müslüman olan ülkelere sirayet etmiş ve Müslüman toplumların dünyevileşmelerine yol açmıştır. Nitekim dünyevileşme olarak tanımlanabilen bu tavır, sanıldığı gibi aksine deizmdeki gibi Tanrı'nın âleme müdahalesini yadsıyan bir anlayış değil, dini görev ve sorumlulukları yerine getirmede gösterilen zafiyet ve çekimseliktir.

Kaynakça | References

- Akarsu, Bedia. *Felsefe Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: İnkılap Yayınları, 5. Basım, ts.
- Armağan, Mustafa. *Gelenek ve Modernlik Arasında*. İstanbul: İnsan Yayınları, 1988.
- Baloğlu, Adnan Bülent. *Son Hurafe Deizm*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2. Basım, 2021.
- Başçı, Vahdettin. "Deizm Kavramı ve Ortaya Çıkardığı Problemler" *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 22/1 (Mart 2018), 33-40.
- Berger, Peter L. *Dinin Sosyal Gerçekliği*, çev. Ali Coşkun. İstanbul: İnsan Yayınları, 1993.
- Carrel, Alexis. *İnsanlar Uyanın*. çev: Leyla Yazıcıoğlu. İstanbul: Arif Bolat Kitabevi, 1959.
- Çağlayan, Harun. "Psiko-Sosyal ve Teolojik Açından Deist Söylem", *Hız Peygamber ve Gençlik Sorunları*, ed. Mehmet Bayyığıt vd. Konya: Palet Yayınları, 2019.

²³ Adem Dölek, "Sünnet Işığında Hırs Hastalığı ve Korunma Yolları", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/12 (Aralık 2003), 56.

- Cevizci, Ahmet. *Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Paradigma Yayınları, 2002.
- Dölek, Adem. “Sünnet Işığında Hırs Hastalığı ve Korunma Yolları”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/12 (Aralık 2003), 50-76.
- Duman, Zeki. *Beyan’ul-hak: Kur’an’ı Kerim’in Nüzul Sırasına Göre Tefsiri*. 3 Cilt. Ankara: Fecr Yayınları, 2008.
- Ertit, Volkan. *Sekülerleşme Teorisi*. Ankara: Liberte Yayınları, 2019.
- Güler, İlhami. *Politik Teoloji Yazıları*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2002.
- Gümrükçüoğlu, Süleyman. “İmtihan ve Dünyevileşme”. *Turkish Studies, International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish*, Volume 10/2 (2015), 411-434. <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.7817>
- İşliyen, Burhan. *Dünyevileşme*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2019.
- Kur’an Yolu*. 10 Kasım 2023. <https://kuran.diyamet.gov.tr/>
- Martin, Alfred Von. *Sociology of the Renaissance*, London: y.y., 1945.
- Mert, Nuray. *Laiklik Tartışmasına Kavramsal Bakış*, İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 1994.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. *el-Câmi'u ş-şahîh*, nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâki. Kahire: y.y., 1374-75/1955-56.
- Özden, Mustafa. *Müslüman Kültüründe Sekülerleşme Süreci*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2010.
- Özten, Ersan. “Teizm ve Deizm Açısından Vahye Olan ihtiyaç”, *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm Kongresi*. Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi, 2017.
- Topgül, M. Enes. “Kutsalsız Yollar: Dünyevileşme Örneği -Kur’an’ı Kerim Bağlamında-”. *Eskiyeni* 14 (Eylül 2009), 52-64.
- Wormen C. Young. “Secularism”, *Barker’s Dictionary of Theology*, The United States of America: Ninth Printing, 1978.
- Yıldırım, Ahmet. *Din, Dünyevileşme ve Zühd*. Ankara: Ankara Okulları, 2014.
- Young, Wormen. C.. *Barker’s Dictionary of Theology*. The United States of America: Ninth Printing, 19.

Hasan Maçin

Dr. Öğr. Üyesi, Adıyaman Üniversitesi
İslami İlimler Fakültesi Temel İslam Bilimleri İslam Hukuku Anabilim Dalı
Asst. Prof. Dr., Adıyaman University Faculty of Theology, Department of Basic Islamic Sciences Islamic Law
Adıyaman/Turkey
gergeri@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-0712-1035>

Makale Bilgisi/Article Information

Makale Türü/Article Type: Vefayat Yazısı

Geliş Tarihi/Date Received: 24.12.2023

Kabul Tarihi/Date Accepted: 29.12.2023

Yayın Tarihi/Date Published: 31.12.2023

Yayın Sezonu/Publication Season: Aralık/December 2023

Atıf/Cite as: Maçin, Hasan. "Dr. Öğr. Üyesi Hasan Peker Hoca'nın Ardından", *İslami İlimler Araştırmaları Dergisi* 14 (Aralık 2023), 29-35.

İntihal Taraması/Plagiarism Detection

Bu makale özel bir yazılımla taranmış ve intihal tespit edilmemiştir.
This article was scanned with a special software and no plagiarism was detected.

Dr. Öğr. Üyesi Hasan Peker Hoca'nın Ardından

Hocamız 1966 Kâhta doğumlu, ilk ve orta öğretimini Kâhta'da tamamladıktan sonra Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'ni kazandı. Fakülteden mezun olduktan sonra kısa bir dönem Bartın Kurucuşile ilçesinde Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi öğretmeni olarak çalıştı. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü Din Felsefesi Bilim Dalında Yüksek lisans sınavını kazanmasından sonra Konya Sarayönü ilçesine tayin olundu. Yüksek lisans eğitiminin ardından Adıyaman Kâhta İmam Hatip Lisesi'ne Meslek Dersleri öğretmeni olarak atandı. Hocamızla yolumuz, Ağustos 2001 yılında benim sınıf arkadaşım onunda da komşusu olan bir arkadaşın düğününde kesişti. O dönemde Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde doktora yapmaktaydı. Tez yazımı ile ilgili benim kendisine yardımcı olabileceğim söylenmiş, o da bu konuda benden yardım talep etmişti. O günden sonra arkadaş ve dost olduk.

Fakülte okuduğumuz yıllarda (1995-1996) bilgisayar henüz yaygın olarak kullanılmıyordu. Okul bitirme tezini bilgisayarıcıya yazdırırken bilgisayarın tez yazımında getirmiş olduğu kolaylığı görünce 1999 yılında yüksek lisansa başladığımda bir bilgisayar satın aldım. Kâhta'da bilgisayar sayılı kişilerde bulunuyordu. Rahmetli Hocamızla da yolumuzun kesişmesine bilgisayar vesile olmuştu. Bundan dolayı sık

sık görüşüp tez yazımında kendisine yardımcı oluyordum. 2005 yılında doktorasını bitirdi. Aynı yıl ben de Hocamızın bulunduğu Kâhta İmam Hatip Lisesi'ne atanınca daha sıkı bir mesaimiz oldu. Bütün mesai arkadaşları ile güzel diyalogları vardı; ancak bu yıllarda Kâhta'da Hasan PEKER, Hasan MAÇIN ve Ali DURMUŞ'un arkadaşlıkları, daha doğrusu dostlukları herkes tarafından biliniyordu.

Doktora eğitimim boyunca (2009-2014) tecrübelerinden istifade ettim. Tezimin şekillenmesinde ciddi katkıları oldu. Öğretmenlik Kariyer Basamakları Sınavı'ndan sonra doktorasından dolayı ilçenin tek başöğretmeni olarak görev yaptım.

Kendi ifadesine göre başta üniversitede bir akademisyen olarak çalışmak gibi bir düşüncesi yokmuş. Doktora da doktora yapabilecek çapta olduğunu göstermek için başlamış. Doktora sonrasında bazı üniversitelerin çalışma tekliflerini kabul etmediğine ben de şahitlik ettim. Ancak sonraki zamanlarda merhum Prof. Dr. Sabri ORMAN Hoca'nın kendisini ikna etmesinden sonra kararını değiştirdi. Memleket sevdası daha doğrusu Kâhta sevdasından dolayı Adıyaman ya da Adıyaman'a yakın bir üniversite olursa çalışabileceğini söylüyordu. Adıyaman'dan uzak iki üniversitenin çalışma tekliflerini kabul etmedi. Ancak Kilis 7 Aralık Üniversitesi'nin teklifine sıcak baktı ve 2013 yılında MEB'den başöğretmen iken ayrılıp Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde Yrd. Doç. Dr. olarak çalışmaya başladı. Kilis 7 Aralık İlahiyat Fakültesine öğretim üyesi olarak geçtikten sonra da irtibatımız hiç kesilmedi. Gerek telefonla gerekse de hafta sonları memlekete geldiğinde sık sık görüşürdük. Hocamız Kilis'te de güzel dostluklar edinmişti. Onun aracılığıyla bizim de Kilis'te dostlarımız oldu. O dostlar sağ olsunlar cenaze törenine katılıp hocamızı dâru'l-bekâya uğurlayarak ona karşı olan son görevlerini de yerine getirmiş oldular.

Kilis yılları ile alakalı olarak kendisini yakından tanıyan iki dostunun hakkındaki hüsn-ü şehâdetlerine burada yer vermek istiyorum. Prof. Dr. Muammer BAYRAKTUTAR Hoca, Hocamızın Kilis İlahiyat Fakültesi'ndeki yıllarını şöyle değerlendirmiştir:

Görevine ve işine çok sadıktı, aldığı her işi ve görevi titizlikle yerine getirirdi. Verdiği söze sadık kalır, sonuna kadar tutardı. Kilis İlahiyat Dergisi'ni çıkarmaya başladığımızda, yeni dergi olduğu için makale bulmakta zorlandığımız için sırf dergiye destek olmak için, puan hesabı yapmaksızın her sayı için bir makale vermeye söz verdi ve bu sözüne sadık kalmak için bildiğim kadarıyla en az on sayı boyunca bir makalesini dergiye gönderdi.¹

Aynı fakülteden Doç. Dr. Metin CEYLAN Hoca ise rahmetli hakkında şunları ifade etmektedir:

---

¹ Muammer Bayraktutar, "Bu Dünyadan Bir Hasan Peker Hoca Geçti", Facebook, ts. (Erişim 21 Aralık 2023).

Hasan Hoca'nın mesleğe bağlılığı ve titizliği had safhada idi. Derslerine çok iyi hazırlanır. Derse saatinde girer çıkar. Öğrencilerinden de bunu beklerdi. Derisinde dinlenilmesini ister. Sınıfta çıt çıkmazdı. Ders sonunda kendisine sorulan soruları ve sorunları olgunlukla karşılar ve dinlerdi. Fakültenin akademik çalışmalarına elinden geldiği kadar katkıda bulunurdu. Yeni yayın hayatına giren dergimize doçentlikte beş yıllık şartını bilmesine rağmen derginin makale eksiği olmaması için gayret gösterirdi. Orada iken hemen her sayıya bir makale vermeye gayret etti. Kendisinden makale, kitap ve tez okuma talep edildiğinde şayet vakti varsa yardımcı olmaya gayret ederdi. Eğer zamanı yoksa talepleri reddederdi. Bu konuda da hiç taviz vermezdi.

Hocamızın 2017 yılında Adıyaman Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi'ne geçmesi ile birlikte ortak mesaimiz daha fazla oldu. Kâhta'ya olan sevdasından dolayı Adıyaman'da ikamet etmeye bir türlü ikna edemedik. Kâhta'dan geliş-gidiş yapıyor olmasına rağmen fakülteye her gün gelirdi. 2019 yılında geçirdiği trafik kazasından sonra bir daha direksiyona geçmedi. Zaman zaman özel servisle bazen de hat minibüsü ile Kâhta'dan geliş-gidişleri devam etti. Pandemi sürecinde bu anlamda biraz rahat ettiyse de sonraki zamanlarda artık eskisi gibi her gün olmasa da haftanın çoğu günlerinde geliş-gidişleri devam etti. Deprem sonrası evimizin ağır hasar almasından dolayı Kâhta'ya taşınmak zorunda kaldığımda bana, "Bak sen beni Adıyaman'a götürmeye çalışıyordun ama kendin Kâhta'ya taşındın" diye takılırdı.

Hasan PEKER denildiğinde, ilkeli olma, samimiyet, dürüstlük ve vakar ilk akla gelen mezzetler olurdu. İlkelerinden hiç ödün vermezdi. "Günümüzde pek nadir olan dürüst ve mert bir insandı. İşinde çok titiz biri idi. Sağlam itikatlı ve inandığını yaşayan, yaşamaya çalışan bir kişi idi."² Vakarı zaman zaman kibirli olduğu şeklinde yanlış anlaşılmasına sebep olmuşsa da yakından tanındığında onun böyle biri olmadığı herkesin malumudur. "O, hep hak, hakikat ve hikmetin peşinde oldu; doğruluğuna inandığı değerlerin sadece sözünü eden olmadı, aksine hayatı boyunca hep bunlara sadık kalarak güzel ve örnek bir hayat yaşadı."³

İnsan ilişkilerine çok önem verirdi. Sıla-i rahimi önemser, akraba ve arkadaş ilişkilerini sürdürmeye özen gösterirdi.⁴ Metin CEYLAN Hoca, merhum Hocamızın yardımseverliğini ise şu sözleriyle dile getirmektedir: "Yakınları içerisinde öğrenci ve durumu iyi olmayanlara yardım ederdi. Öyle ki yardım etmediği yakınını bilmiyorum. Hemen hemen tüm yakınlarına yardımı dokunduğunu söyleyebilirim. Kişisel ilişkilerinde suyu sert olduğundan yapılan yardım ve iyilikler bu yüzden gölgede kalıyordu."

² Metin Ceylan.

³ Bayraktutar, "Bu Dünyadan Bir Hasan Peker Hoca Geçti".

⁴ Muhammed Çevik.

İyi bir okuyucu idi. Zengin bir kütüphanesi vardı. Ancak satın aldığı kitaplardan çok daha fazlasını kütüphanelerden ya da arkadaşlarından ödünç alarak okurdu. Çalışmaya karar verdiği konularda ulaşabildiği bütün kaynakları okumaya çalışırdı. Okurken asla kitapları çizmez, çok fazla not alır, düzenli ve temalarına göre tasnif edilmiş fişler tutardı. Özellikle başka dilde yazılmış kitapları, orijinalinden okuyamamaktan hayıflanırdı.⁵

Hocamız ihtisasa son derece önem verir, her hususu erbabıyla istişare etmeyi alışkanlık haline getirmişti. Bu anlamda bir iş yapacağı zaman ya da önemli bir konuda bir yargıda bulunacağı zaman muhakkak o işin ehli ile durumu müzakere ederdi. Bu konuda Prof. Dr. Orhan ÇEKER Hocanın başından geçen şu hikayeyi sık sık anlatırdı: Hadis Profesörü merhum Ali Osman KOÇKUZU Hoca, asistanlık sınavına giren Prof. Dr. Orhan ÇEKER Hocaya “Bir hadis için bir kaynakta zayıf diyor, başka bir kaynakta sahih diyor ne yaparsın” diye sorduğunda Orhan Hoca: “Onu size havale ederiz” diye cevap verince bu durum jürinin hoşuna gidiyor ve jüri Üyesi Prof. Dr. Hayrettin KARAMAN Hoca, “Akıllıca cevap verdi” diyor. Tabi ki Orhan Hoca bu sınavı kazanmıştı. Merhumun bu yönünü Kilis’ten dostu Muammer BAYRAKTUTAR Hoca şu cümlelerle ifade etmiştir:

Din felsefesinde bir hoca ve akademisyen olarak herhangi bir hadis okuduğunda veya duyduğunda, hadisi anlamlandırmakta zorlandığında peşin değerlendirmelerde bulunmaz, Kilis’te birlikte çalışırken bizzat odama gelerek, ayrıldıktan sonra bizzat telefonda hadisin sıhhatini ve kaynağını sorardı. Hadisin sahih olduğunu ve muteber kaynaklarda yer aldığını belirttiğimde, artık bir söz söylemeye ihtiyaç hissetmez, eyvallah deyip eşsiz bir teslimiyet gösterirdi.⁶

Hocamız ilme önem verdiği kadar sanat ve estetiğe de önem verirdi. İlkokul yıllarından itibaren şiir yazmaya başladığını ve okulda düzenlenen şiir yarışmasında birincilik aldığını yakınlarına anlatırdı. Zaman zaman kısa şiirlerinden terennüm ettiği de olurdu. Fakülte yıllarında hüsn-ü hat eğitimine başlamış, ancak eğitimin çok yavaş ilerlemesinden dolayı bırakmıştır. Ancak geçirdiği zor çocukluk yılları ve benimsediği ahlaki ilkeler, mesleği ve ilmi çalışmalarını çok fazla öne çıkarmasına, zengin kişiliğini ve yeteneklerini geri planda tutmasına sebep olmuştur.⁷

Hafızası çok kuvvetli idi. Meslek hayatı boyunca neredeyse bütün öğrencilerini ismen, hatta bazen hangi sınıfta ve sırada olduğuna, kiminle oturduğuna kadar anımsardı. Çocukluktan meslek hayatının sonuna kadar yaşadıklarını çoğu zaman

---

⁵ Çevik.

⁶ Bayraktutar, “Bu Dünyadan Bir Hasan Peker Hoca Geçti”.

⁷ Çevik.

teferruatıyla hatırlardı. Hem günlük yaşamında hem de derslerinde olaylar ve konular arasında çok hızlı ilgi kurar, mantıksal çıkarımlar yapar, derslerini daima tecrübeleriyle zenginleştirirdi. Çevresinde olup bitenleri, okuduklarını ya da duyduklarını sorgulamadan, eğer başkası ile ilişkili ise kaynağından teyit etmeden kabul etmezdi. Peşin hükümlü olmaktan kaçınırdı. Sık sık özeleştiri yapar, birisini kırdığında ya da bir yanlış yaptığında mutlaka özür diler, helallik almaya çalışırdı.⁸

Merhumun iki temel özelliği onun hayatının bütün yönlerine sirayet etmişti. Bu özelliklerden ilki alışkanlıklarının dışına çıkamaması idi. Bu anlamda iyi bir muhafazakardı. Aynı tip elbise giymek, tıraş modelini değiştirmemek, alışkın olduğu kıyafetleri bulamadığı için eski kıyafetleri ile idare etmek, ütülü elbiseden vazgeçmemek vs. Diğer önemli özelliği ise karar vermede zorlanması idi. Kendi ifadesine göre bu özelliğinden dolayı hayatta birçok treni kaçırmıştı. Şöyle diyordu: Ben bir treni kaçıyorum, sonradan gelecek trene binmeye odaklanacağıma başka işlerle uğraşarak sonradan geleni de kaçıyorum. Bu anlamda kendisini iyi tanıyan biriydi.

Sosyal medya ile arası hiç yoktu. Kendisinin bulunduğu bir resim paylaşılsa bile onu mümkün mertebe oradan kaldırtırdı. Uzun yıllar tuşlu telefon kullanmış olsa da son yılda akıllı bir telefon almak zorunda kaldı. Son birkaç ayda WhatsApp uygulamasını günün bazı saatlerinde açıp baktığı olurdu.

Hocamız yalnız yaşıyordu. Küçük yaşta babasını kaybetmiş, yaklaşık on iki yıl önce de önce ablasını bundan bir yıl sonra da annesini kaybetmişti. Dört kardeşin en küçüğü idi. Geride iki ağabeyi kaldı. Birçok evlilik girişimi başarısızlıkla sonuçlanmış, bu anlamda kader yüzüne gülmemişti. Bekar olarak da vefat etti. Kısacası garip geldi, garip yaşadı ve garip olarak da gitti.

6 Şubat 2023 depremlerinden sonra Kâhta'da ikamet ettiğimden Adıyaman'a birlikte gidip gelirdik. Son hafta dışı apse yaptığından rapor alıp fakülteye gelemedi. Dolayısıyla son bir hafta yüz yüze görüşme imkanımız olmadı. Vefat etmeden bir gün önce (24.11.2023 Cuma günü) telefonda arayıp hazırlanmış olduğu vize sorularını sisteme yüklemek için cumartesi günü öğleden sonrası için randevulaştık. Randevu saati geldiği halde aramayınca ben kendisini saat 15:30 gibi aradım ancak cevap vermedi. Akşama kadar dönmeyince saat 20 dolaylarında tekrar aradım yine cevap vermeyince durumun vahametini az çok tahmin ettim. Meğer saatler önce Rabbine emanetini teslim etmişti (25.11.2023).

إِنَّا لِلَّهِ وَإِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ

“Biz Allah'a aidiz ve sonunda O'na döneceğiz.”

Rabbim rahmet eylesin, mekanı cennet, makâmı âli olsun.

⁸ Çevik.

ESERLERİ

Makaleler:

1. **Tanımlama Sorunsalı Bakımından Deizm Kavramına Kritik Bir Bakış.** *İslami İlimler Araştırmaları Dergisi* 10, 138-161.
2. **Kur'an'da Ulûhiyyet Açısından Allah-İnsan Münasebeti.** *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 36, 407-442.
3. **Din Dili ve Dilde Din: "Din" Atıflı Şahıs İsimleri Üzerine-II.** *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6/10, 91-120.
4. **Tanrı ve Din Tasavvuru Bağlamıyla Deizm ve Yayılımı Üzerine.** *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5/8, 13-42.
5. **Din Dili ve Dilde Din: "Din" Atıflı Şahıs İsimleri Üzerine-I.** *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5/9, 339-360.
6. **İman-İnkâr Sapağında Tutum Belirleyici Olarak Felsefenin Rolü.** *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3/6, 85-107.
7. **Problematik Olarak Tanrı'nın Sıfatlarına Bütüncül Bakış.** *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4/7, 45-68.
8. **Tanrı'ya İdrak İmkânı Bakımından Peygamberi Tanımanın Rasyonel Değeri".** *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3/5, 15-47.
9. **Dinde Tanrı'ya İdrak İmkânı Bağlamında Şüphenin Varlık İmkânı Sorunu.** *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3/4, 13-41.
10. **Felsefe ve Dinde Tanrı'ya İdrak İmkânı Bağlamında Şüphenin Varlık İmkânı Sorununa Bir Giriş.** *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2/3, 67-86.
11. **Felsefede Tanrı'ya İdrak İmkânı Bağlamında Şüphenin Varlık İmkânı Sorunu.** *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2/3, 109-133.
12. **Tanrı'ya İdrak İmkânı Ekseninde Din- Felsefe Münasebeti.** *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1/1, 73-101.
13. **İnsanın Varlık Yapısında Tanrı'ya İdrak İmkânı Olarak Din.** *T.C. Kilis 7 Aralık Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 4/7, 74-98.
14. **İnsanın Varlık Yapısında Tanrı'ya İdrak İmkânı Olarak Felsefe.** *T.C. Kilis 7 Aralık Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 4/7, 143-169.
15. **Kur'an'da Bilgi İmkânları Açısından İnsan ve Bilişsel Dinamizmi.** *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7/2, 851-901.

Bildiriler:

1. Tanımlama Sorunsalı Bakımından “Hurafe” Kavramına Kritik Bir Bakış. Ahi Evran International Conference on Scientific Research, 438-438.

2. İman-Bilgi Münasebeti Bağlamında “İtmi’nan” Kavramı Üzerine Bir Kritik. Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi-II, 1073-1082.

3. Akademik Çalışmalarda Bilimsel Olmayan Girdiler Üzerine Eleştirel Bir Okuma. Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi-I, 370-382.

Kitap Bölümleri:

1. Din-Ahlâk Münasebeti Bağlamında Karşıt Nedenli Din Karşıtılığı, (2023). Eğitim yayınevi, Editör: Prof. Dr. Emrullah Fatış, Basım sayısı:1, Sayfa Sayısı 176.

2. Deizm Bağlamında Tanrı-Ahlâk Münasebetinin İmkânı ve İnsanın Ahlâkîliği Üzerine, (2022). Nida Akademi, Editör: Doç. Dr. Bayram Kanarya, Doç. Dr. Davut Eşit, Arş. Gör. Abdulkemir Çelenk, Arş. Gör. Nurullah Yılmaz, Arş. Gör. Yusuf Kağanarslan, Basım sayısı:1, Sayfa Sayısı 40.

3. İkraha Yol Açan Dindarlık Üzerinden Deizmin Haklılandırılması Problemi ve Bu Bağlamda Kur'ân'a Yönelik Bir İddianın Eleştirisi, (2020). İnönü Üniversitesi Yayınları, Editör: KARAMAN FİKRET, Basım sayısı:1, Sayfa Sayısı 29.

4. Dinî Değeri Açısından Dindarlık Kriterinin Kavramsal Bir İfadesi Olarak Bid'at ve Sünnet-i Hasene Terkibi Üzerine Bir Sorgulama, (2020). Mardin Artuklu Üniversitesi Yayınları, Editör: Doru M. Nesim - Gökdağ Kamuran, Basım sayısı:1, Sayfa Sayısı 35.